

O`zbekstan Respublikasi joqari ha`m orta arnawli bilimlendiriw ministrliqi
O`zbekstan Respublikasi awil ha`m suw xojalig`i ministrliqi

Tashkent ma`mleketlik agrar universiteti

No`kis filiali

Zootexniya fakulteti

«Jaqlawg`a ruxsat etildi»
«Zootexniya» kafedrasi baslig`i
_____ S. Eshmuratova
«_____» _____ 2013 jil.

«JERGILIKLI ESHKILERDI GO`SH USHIN SEMIRTIW
MU`DDETLERIN U`YRENIW» atamasindag`i

PITKERIW QA`NIYGELIK JUMISI

Orinladi: 5620600 –«Zootexniya» ta`lim bag`dari
pitkeriwshi 4-kurs studenti
GULIMBETOV JEN`IS

Basshi: dotsent, b.i.k.

J. Saparbaev

Insan xizmeti qa`wipsizligi
bo`limi boyinsha ma`sla`ha`tshi

B.N. Ramazanov

Pitkeriw qa`niygelik jumisi kafedradan da`slepki qorg`awdan o`tti. ____ sanli is qag`azi
«_____» _____ 2013 jil.

No`kis-2013 jil

Mazmuni

Kirisiw -----	3
I.bap. -----	5
1.0.A`debiyatlarg`a sholiw -----	5
1.1.Eshkilerdin` ekologiyaliq ha`m biologiyaliq o`zgeshelikleri -----	5
1.2.Eshkilerdin` xaliq xojalig`indag`i a`hmiyeti ha`m onnan alinatug`in o`nimlerdin` tu`rleri -----	9
II.bap. -----	14
2.0.Ta`jiriybe bo`limi -----	14
2.1.Jumistin` maqseti ha`m waziypalari -----	14
2.2.Ta`jiriybe orni xa`m usillari -----	14
2.2.1.Tiri salmag`in aniqlaw -----	16
2.2.2.O`sip rawajlaniwdi aniqlaw metodikasi -----	16
2.3. Ta`jiriybe orninin` klimatliq sipatlamasi -----	18
III.bap. -----	20
3.0. Ta`jiriybe na`tiyjeleri -----	20
3.1. Jergilikli eshki porodaları -----	20
3.1.1 Jergilikli iri ju`nles eshki porodaları -----	21
3.2. Jaylawlar sipatlamasi ha`m bag`iw texnologiyasi -----	24
3.2.1.Jergilikli eshkilerdi go`sh ushin semirtiw usillarin jetilistiriwdin` na`tiyjeleri -----	28
3.2.2.Jergilikli eshkilerdin` o`nimdarlig`in asiriwdag`i na`silishilik jumislarinin` ahmiyeti -----	31
3.3. Eshkilerdin` aziqliq zatlari ha`m olardi aziqlandiriw -----	33
3.4. Ekonomikaliq na`tiyjeligi -----	38
3.5. Juwmaqlaw ha`m usinislari -----	39
IV.bap. -----	40
4.0. Insan xizmeti ka`wipsizligi -----	40
4.1. Insan ka`wipsizligin saqlawdag`i uliwma qag`iydalar -----	40
4.2. Eshkilerdi aziklandiriw ha`m ju`n qirqiw jumislarindag`i miynet qa`wipsizlikleri -----	42
Paydalanilg`an a`debiyatlar -----	49
Qosimshalar -----	51

Kirisiw

Ma`mleketimizde joqari ha`m na`tiyjeli ekonomikalıq rawajlandiriw tiykarında a`melge asirilip kiyatirg`an reforma bu`gingi ku`nde o`zinin` na`tiyjelerin ko`rcetpekte. Usilardan, qisqa waqit ishinde ekonomikada teren` o`zgerislerdi a`melge asirip, aymaq da`ramatlarinin` o`siwin ta`miyinlew, na`tiyjede sirtqi sawda ha`mde investitsiya protsesslerin ku`sheyttiriw, awil xojalig`in reforma qiliw, kishi biznes ha`m jeke isbilermenlik ka`sibin joqari rawajlandiriw, bank dizimi xizmetin bekkemlewde a`hmiyetli jen`isler qolg`a kiritildi. (Karimov. I.A 2009). Sonnan kelip shig`ip, jeke ja`rdemshi, diyxan ha`m fermer xojaliqlarında sharwa mallarin ko`beytiwdi xoshametlewdi ku`sheytiw ha`m sharwashiliq o`nimlerin islep shig`ariwdi ken`eytiw boyınsha qosimsha ila`jlar haqqında O`zbekstan Respublikasi prezidentinin` PK –842- qarari kabillandi. (Tashkent qalasi 21-aprel 2008 jil).

Bul qarardan kelip shiqqan halda Qaraqalpaqstan Respublikasında eshkishilikti rawajlandiriw basli ma`selelerdin` biri bolip qaldi. Sebebi belgili da`rejede su`t, go`sh ha`m ju`n jetistiriw mashqalasin sheshiwde u`lken rol oynaydi.

Sharwashiliqti rawajlandiriwda eshkishiliktin` tu`tqan orni u`lken a`hmiyetli, sebebi O`zbekstan Respublikasinin` sho`l, yarim sho`l zonalarında qarako`lshilikti rawajlandiriw olardin` bas sanin asiriw menen bir qatarda olardan alinatug`in o`nimler sapasin jaqsilaw ha`zirgi ku`nnin` talabına aylanbaqta. Qaraqalpaqstan Respublikasinin` keskin kontinental zonasında ha`m ekologiyaliq qiyin jag`dayında arzan go`sh o`nimlerin jetistiriw basli ma`sele bolip tu`r. Bul ma`seleni orinlawda Respublikanin` ekonomikasın ko`teriwde tu`tqan orni u`lken.

Temanin` aktuallig`i Respublika sharwadarları aldına qoyg`an basli ma`sele sharwa malları bas sanin asiriw, yag`niy go`sh jetistiriwdi asiriw, eshkilerdi maksimal semirtiwi, o`zine tuser baxasi arzan bolg`an imka`niyatların tabiw basli ma`sele bolip tur. Bul ushin jergilikli eshkilerdi go`sh ushin semirtiwi mu`ddetlerin u`yreniw arqali erisiw mumkin. Tan`lang`an bakalavr pitkeriw qa`niygelik jumisinin` aktuallig`i usidan ibarat bolip esaplanadi.

**Temanin` ahmiyeti.** Eshkishilik haliq xojalig`inda itibarli tarawlaridin` biri bolip, joqari o`nim deregi esaplanadi. Bulardan tiykarinan arzan go`sh alinadi, qosimsha turde tu`bit ha`m ju`n jetistiriw boyinsha eshkishilik tarawi qoyshiliqtan keyingi ekinshi orinda turadi. Ha`zirgi ku`nde eshkishilik penen jeke menshik xojaliqlar ha`m ja`rdemshi xojaliqlar shug`illanadı. Ha`zirgi waqitta O`zbekstan Respublikasinda bir qansha oblastlar eshkishilik penen shug`illanadi. Respublika boyinsha 847421 basqa jaqin eshki bas sanina iye. Eshkishilik tarawi menen O`zbekstan sharwashiliq ilim izertlew instituti alimlari (prof.M.F Mamadaliev, 1992) ha`m Samarqand awil xojalig`i instituti alimlari ko`plegen isler alip barilg`an.

Bakalavr pitkeriw qa`nigelik jumisinin` maqseti - Jergilikli eshkilerdi go`sh ushin semirtiwi mu`ddetlerin u`yreniw bolip tabiladi.

I.bab.

1.0. A`debiyatlarg`a sholiw

1.1. Eshkilerdin` ekologiyaliq ha`m biologiyaliq o`zgeshelikleri.

Son`g`i jillari Qaraqalpaqstan Respublikasinda eshki o`siriwshilikke u`lken kewil bo`linip, bul taraw basqa ja`miyetlik ha`m jeke xojaliqlarda o`sirilip atirg`an mallardin` qatarinan orin almaqta.

Eshki ha`m onnan alinatug`in o`nimlerge talap bizin` elimizde sonday-aq sirt ellerde ku`n sayin artpaqta. Usig`an baylanisli barliq jerlerde eshki o`siriwshilik bul o`z aldina, arnawli mal sharwashiliq tarawina aynalip, o`z aldina qa`nigelestirilgen xojaliqqa aylandirilmaqta.

Eshkilerdi ku`tiw aziqlandiriw, sawiw, olardin` o`nimdarlig`in arttiriw, eshki sharwashilig`in mexanizatsiyalastiriw ilajlari ilimiy jaqtan qayta islenip shig`ilmaqta.

Rossiyada 1990-jilg`a shekemgi da`wirdegi Aziz-awqat programmasinda- «Mallar ushin za`ru`rli jaylaw melioratsiyalang`an jerlerde intensiv ot-jem jetistiriwdu`ziw ushin mu`mkinshilikler bar rayonlarda go`sh bag`darindag`i mal sharwashiliq tarawin rawajlandiriw boyinsha jumis ku`sheytilsin dep atap ko`rsetilgen.

Eshki o`siriw joqarida aytqanimizday-aq haqiqatinda da arzang`a tu`setug`in go`sh, su`t, ju`n ha`m bahali tu`bit tayarlawdin` a`hmiyetli deregi bolip esaplanadi. Eshki bizin` jergilikli ta`biyg`iy jag`dayimizg`a ko`ngish, olar dalalarda, qum sahralarinda, tawli-tasli jerlerimizde, tog`aylarda, qullasi jer ku`tim talap etpey, o`z ayag`inan ju`rip, tirishilik etip, o`rshiy alatug`in u`y haywanlarinan esaplanadi.

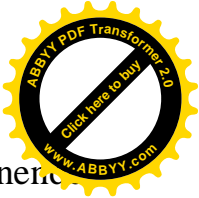
Eshkiler jil ma`wsiminin` barliq waqitlarinda da jaylawlardag`i jabayi ot-sho`pler menen aziqlanip, o`z azig`in du`zden tawip, tirishilik etiwge uqiqli haywan. Eshkiler onsha ko`p ot-jem zapasin talap etpeydi. Sonliqtan da olardan az qarji jumsap ko`p o`nim aliwg`a mu`mkinshilikler bar.

Respublikamizdin` territoriyasi arqa-batis ta`repinen ken` maydandi iyelep atirg`an U`stirt biyikligi ha`m onin` tu`serlikleri, shig`isi Qizil-qum sahrasi, batisi Qara-qum jerlerinen ibarat. Ol jerler ha`m Aral ten`izinin` qa`ddinin` to`menlep ketiwine baylanisli qurg`ap, suw astinan bir neshe min` gektar jerler ha`m bul jerlerde o`setug`in o`simlikler eshkiler ushin en` bir qolayli jaylawlar bolip esaplanadi. Bulardan basqa ekologiyaliq izertlewlerdin` ko`rsetiwi boyinsha eshkiler tawli-tasli jerlerde de jasawdi jaqsi ko`redi. Bunday tawli jerler Respublikamizda az emes. Usilay etip Respublikamizdin` barliq jer jag`dayin ha`m ondag`i ekonomikalik jaqtan arzag`a tu`setug`in ta`biyg`iy ot-jemlerdin` zapaslarin esapqa ala otirip Respublikamizdan 2-3 eshki o`siriwshi xojaliqlar sho`lkemlestiriw mu`mkinshiligine iyemiz.

Respublikamizda bunday arnawli eshki o`siriwshi xaliqlardi sho`lkemlestiriw O`zbekstan Respublikasi Ministrler Ken`esinin` 1971-jilg`i 21-dekabrindagi eshkilerdin` bas sanin arttiriw ha`m olardan alinatug`in o`nimlerdi ko`beytiw haqqindag`i qararinda ko`rsetilip, Respublikamizdag`i barliq mu`mkinshilikler esapqa alina otirip, Qaraqalpaqstanda eki jerden qa`niygelestirilgen eshki o`siriw xojaliqlarin sho`lkemlestiriw kerek ekenligin atap ko`rsetilgen edi. Joqarida aytip o`tkenimizdey 1966-jili Respublikamiz boyinsha 10, min`day eshki bolg`an bolsa, al 1971- jilg`a kelip olardin` bas sani 24,6 min`g`a jetti. Al 1976-jili eshkilerdin` bas sani 35,7 min`g`a, 1977-jili 50,8 min`g`a, al 1986-jili 51,0 min`g`a jetti.

A`miwda`rya suwinin` buring`i qa`ddine qarag`anda keskin kemeyiwine baylanisli, buring`i ko`p maydandi iyelep atirg`an ko`ller qurg`ap, ol jerlerde jabayi ha`m yarim putali o`simlikler payda bolip atir. Buring`i jaylaw sho`plerinin` ornina sho`listanliqqa beyimlesken sho`l o`simlikleri o`sip atir. Sonliqtanda usunday iri putaliqlardan, yarim putaliqlardan, tikenli sho`plerden toliq paydalaniwda olardin` adam ushin bahali go`sh- su`t o`nimlerine aylandiriw maqsetinde sho`listanliqqa beyimlesken eshkilerdin` bas sanin ko`beytiw, ko`pshilik jerlerden, jag`dayi qolayli regionlardan qanigelestirilgen shirketler, ja`rdemshi xojaliqlar sho`lkemlestiriw na`zerde tutilip otir. Ayirim qarako`lshilik, qaramalshiliq

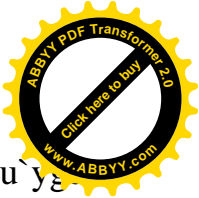

shirketleri o`ris jaylawlarinan o`nimli paydalaniw ushin eshkishilik penen shug`illanilsa, bul elimizdin` aziq-awqat programmasin tez ha`m jaqin jillar ishinde sheshiwimizge qosqan u`lesimiz boladi.

Baqlawlarg`a qarag`anda jergilikli eshkilerdin` derlik ha`mmesinin` shaqi bolip, tek g`ana 1 % shamalasinda g`ana shaq bolmay toqalaq bolg`an. Shaqlarinin` jaylasiwi, formalari boyinshada eshkiler 4 tu`rli boladi.

Respublikamizda burinnan saqlanip kiyatirg`an eshkilerdin` tiriley salmag`i ha`m boyi boyinshada anag`urlim salmaqli, basinin` biyik ekenligi aniqlandi. Jergilikli eshkilerdin` denesinin` biyikligin aldind`g`i ayag`inin` to`meninen iyig`ina deyin o`lshegenimizde orta esap penen -66 sm, al artqi ayag`inin` to`mennen bo`ksesine deyin-68 sm di quraydi. Bul eki o`lshem Tajikstan, Qirg`izstan, Shig`is Sibir eshkilerine salistirg`anda 4-5 sm ge kem, yag`niy 60-63 sm ha`m 61-64 sm di quraydi. Jergilikli eshkilerdin` salmag`i ersek jastag`i eshkiler menen salistirg`anda orta esap penen 43-45 kg salmaqqa iye. Al joqarida ko`rsetilgen Respublikalarda jasaytug`in eshkilerdin` ortasha salmag`i 40-43 kg di quraydi. Uliwma alg`anda Respublikamizda tirishilik etetug`in eshkiler basqa eshkilerge salistirg`anda salmaqliraq ha`m irirek keledi.

Eshkilerdin` salmaqli ha`m iri boliwi jil ma`wsimlerine, klimatqa, aziq-awqat zapasina, ku`timinede baylanisli. Respublikamizdin` rayonlarinda tirishilik etetug`in eshkilerdin` basqa Respublikalardag`i eshkilerge salistirg`anda iri boliwinin` birden-bir sebebi: eshkilerdin` hasildarlig`in arttiriw maqsetinde atababalarimizdan da`stu`rge aynalip kiyatirg`an tekelerdi pishtiriw metodin ken`nen qollaniwdan ibarat. Tuqimliq ushin ata-anasi hasildarli, sirtqi pishimi kelisken ilaqlar qaldirilip qalg`anlari pishtirilip taslanadi. Sonida aytip o`tiw kerek eshkiler basqa awil-xojaliq mallari menen salistirg`anda ju`da` tez semirgish ha`m tez jetilisetug`in mallardan esaplanadi. Erte ba`ha`rde tez ko`gin aladi. Fevral-Mart aylarinda tuwilg`an ilaqlari, gu`zde, avgust-sentyabr aylarinda soyiwg`a jaraydi. Eshkilerdin` tekeleri urg`ashi eshkilerge qarag`anda 5-10 kg day salmaqli boladi. Uliwma alg`anda eshkiler 5-6 jasina deyin salmaq baylap o`sedi de, onnan keyin olardin` salmag`inin` artiw toqtaydi. A`dette eshkilerdin` ba`ha`rde tuwilg`an

urg`ashi ilaqlari aradan 6-7 ay o`tiwi menen jinisiy jaqtan pisip jetilisip gu`yge keledi de tuwshalari, ha`m ereseq eshkileri tekelerge jiberiledi. Bul da`wir eshkilerdin` gu`yigiwi dep ataydi. Tuwshalardin`, eshkilerdin` gu`yigiw 1-2 ku`n dawam etedi ha`m sol ma`ha`lde tekege jiberilmese gu`yigiwi tarqap ketedi. Aradan 18-22 ku`n o`tiwi menen ayirimlari 6-9 ku`nnen keyin qaytadan gu`yge keledi. Eshkilerdin` gu`ylewi Qaraqalpaqstan jag`dayinda avgust ayinan baslap dekabr ayinin` aqirina shekem dawam etedi.

Zootexnikaliq qa`delerge muwapiq tuwsha eshkiler 6-7 ayliq waqtinda qashirilmastan 1-1,5 jasında tekege jiberilgeni maqul, sebebi, jasi ele jetilispegen jas tuwshalardan ju`da mayda, a`ljuwaz ilaqlar alinadi ha`m bular ko`binese jalqi tuwadi. Ondaq tuwshalardan jaritip su`t shiqpay, olardin` ilaqlarinin` ko`bisi shig`ing`a ushirawi mu`mkin.

Eshki ha`m tuwshalar qashirilg`annan keyin aradan 4,5-5 ay (146-150 ku`n) o`tiwi menen olardin` buwazliq da`wiri tamamlanip fevral- mart aylarında ilaqlay baslaydi.

Eshki ha`m tuwshalarg`ada basqa awil xojaliq mallarina qollanilatug`in qoldan qashiriw usilların ken`nen paydalaniwg`a boladi. Eger eshkilerdin` ku`timi jaqsilansa, ot-jemi waqtında berilse, olardin` jilina eki ret, ha`r bir bas eshkiden egizden 4 ilaq aliwg`a boladi.

En` kem degende eki jildan 3 ret eshkilerden to`l aliwg`a boladi. Eshkiler tuqimliq ushin 6-7 jil saqlanadi, onnan son` olardin` ilaqlarinin` sani azayadi ha`m normada tuwilmaydi. Sonin` ushin onday eshkilerdin` ornina jas to`ller paydalaniladi. Tuqimliq ushin qaldirilg`an tekelerdi 1,5 jasinan 4-5 jasina shekem paydalanip, keyin olar jaramsizlar qatarina shig`ariladi ha`m jas tekeler menen toliqtiriladi. Tuqimliq ushin qaldirilg`an jas tuwshalar birinshi, ekinshi jili eki ret qatarina qisir qalsa, onda onday eshkiler ha`m tuwshalar go`shke tapsiriwg`a jiberiledi. Ju`ni ha`m go`shi ushin o`siriletug`in ilaqlar anasina 3-4 ayliq jasina deyin emizdiriledi de son` olar su`tten shig`ariladi. Ilaqlar bir ayliq jasina deyin por ha`m su`yek unlarin talap etedi ha`m olar waqtında suwg`arilip turiwi kerek.

1.2. Eshkilerdin` xaliq xojalig`indag`i a`hmiyeti ha`m olardan alinatug`in o`nimlerdin` tu`rleri.

Joqarida aytip o`tkenimizdey eshkiler xaliq xojalig`ina en` bahali o`nimler beredi. Eshkilerdin` go`shi da`mi, mazasi ha`m sin`imligi jag`inan qoy go`shinen qalispaydi. Biraqta eshki go`shinin` sostavinda may az boladi da, suw ko`birek boladi.

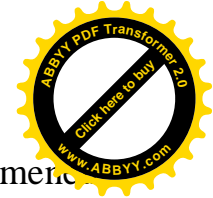
Keste 1

Ha`r tu`rli awil xojalig` mallarinin` go`shlerinin` ximiyaliq sostavi
(G.G.Zelinskiy. 1981-j)

Ko`rsetkishler	Eshki	Qoy	Siyir
Belok	16,2-17,1	12,8-18,6	16,2-19,5
May	15,1-21,1	16,0-37,0	11,0-28,0
Mineral zatlar	1,0-1,1	0,8-0,9	0,8-1,0
Suw	61,7-66,7	48,0-65,0	55,0-60,0
1 kg go`shtin` quwati (KDJ)	8792-13505,6	9211,0- 15909,8	7536,2-13397,8

Eshkiler o`z denesindegi may qorlarin` ishinde jiynaydi. Al qoylar bolsa quyriqlarinda jiynaydi. Sonida aytiw kerek, eshki go`shi siyir go`shinen anag`urim da`mli boladi. A`sirese eshkilerdin` go`shi ilaq waqtinda 6-7 ayliq shamasinda ju`da` mazali ha`m sin`imli boladi. Eshki go`shinde basqa mallardin` go`shine qarag`anda A , V<sub>1</sub> , V<sub>2</sub> vitaminleri ko`birek boladi. 6-8 ayliq ilaqlardan 12-14 kg taza go`sh ha`m eshki mayin aliwg`a boladi. Al eresek eshkilerdi soyg`animizda olardin` ha`r birinen 20-22 kg go`sh, 5-7 kg ish mayin aliwg`a boladi. A`sirese pishtirilgen tekelerdin`

(serkelerdin`) semiz ha`m ju`da` go`shli bolatug`inlig`i belgili. Ayirim jaqsi bag`ilg`an serkelerdin` tiriley salmag`i P.F.Kiyatkinnin` (1968.j.) izertlewi boyinsha 99 kg g`a shamas go`sh beretug`inlig`i aniqlang`an.

Eshki go`shlerinin` sostavin basqa awil xojaliq mallarinin` go`shleri menen salistirg`animizda g`ana joqaridag`i ko`rsetkishlerdi ko`riwge boladi.

Keste 2

Eshki ha`m basqa awil xojaliq mallarinin` su`tlerinin` ximiyaliq sostavi
(G.G.Zelinskiy. 1981-j)

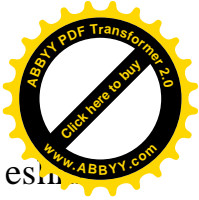
Sostavi	Eshki	Qoy	Siyir
Suw	80,3-87,0	83,5	87,3
Qurg`aq zatlar	13,0-19,6	16,4	12,7
Belok	4,0-6,0	6,0	3,3
May	4,4-8,4	6,1	3,9
Su`t qanti	3,2-5,4	4,1	4,7
Ku`l	0,5-1,0	0,9	0,7

Eshki go`shlerinin` sostavin basqa awil xojaliq mallarinin` go`shleri menen salistirg`animizda g`ana joqaridag`i ko`rsetkishlerdi ko`riwge boladi. Eshkilerden adamlar burinnan-aq su`ti ushin ken`nen paydalang`an. Biraqta eshki su`ti adamlardin` su`tke bolg`an talabin qanaatlandira almaydi. Sonliqtan, onin` ornina siyir su`ti ken` paydalanilmaqta. Eshkilerdin` su`tin sawip aliw ha`m olardi paydalaniw bizin` respublikamizda a`ste qalip barmaqta.

Respublikamizdag`i eshkiler tek g`ana go`shi, ju`ni ha`m terisi ushin g`ana paydalanilip atir.

Sonida aytip o`tiwimiz kerek, aling`an mag`liwmatlarg`a qarag`anda jer ju`zi boyinsha eshki su`tin tayarlaw o`z a`hmiyetin joytqan joq. Jer ju`zi boyinsha ha`r jili orta esap penen 6-7 mln tonna eshki su`ti tayarlanadi. Arab ellerinde eshki su`ti jergilikli xaliqlardin` tiykarg`i aziqliq zati retinde ken` paydalanilmaqta. Livan, Kipr ellerinde eshki su`ti uliwma tayarlanatug`in su`ttin` 50% tin quraydi. Bul ko`rsetkish Irakta-53, Marokkoda-33, Turtsiyada-23 protsenti quraydi.

Ekonomikaliq jaqtan rawajlang`an evropa ellerinde eshki o`siriwshilik ha`m onnan alinatug`in o`nimlerden paydalaniw ele dawam etpekte. Bul ha`r bir jan

basina 2,4 eshki tuwra kelip, orta esap penen jilina ha`r adamg`a 317,4 kg esin su`ti tayarlaniladi.

Gretsiyada eshki su`ti barliq tayarlanatug`in su`ttin` 26% tin qurap, ha`r adamg`a 44,5 kg nan eshki su`ti tuwra keledi.

Son`g`i 10 jilliqta Angliyada bir eshkiden bir sawin mapazinda yag`niy 365 ku`nde 1165 kg nan su`t aliwg`a erisilgen. Amerika ellerinde de son`g`i 10 jilliqta eshki o`siriwshilik ha`m olardan alinatug`in o`nimler 10 esege arttirildi.

Al ha`zirgi da`wirde xaliqtin` ku`ndelikli su`t ha`m go`shke bolg`an talabin eshki o`nimleri qanaatlandira almaydi. Sonliqtanda ha`zir eshkilerdin` bas sani keskin qisqarmaqta.

Eshki su`ti basqa awil xojaliq mallarinan alinatug`in su`tlerge qarag`anda mazaliraq ha`m adamg`a sin`imli boladi.

Eshki su`tinin` beloginda ko`p mug`darda-78% tey kazeyinnin` su`t shiresinin` bar ekenligi belgili. Eshki su`ti siyir su`tinen aqshillaw bolip, sostavindag`i aziqliq zatlarg`a bay boliwi menen siyir su`tinen joqari turadi. Aling`an mag`liwmatlarg`a qarag`anda ximiyaliq qa`siyeti boyinsha eshki su`ti adam su`tine jaqin ekenligi aniqlang`an.

Qa`niygeli vrachlardin` ko`rsetiwlerine qarag`anda eshki su`ti jas balalarda ushiraytug`in ayirim juqpali keselliklerdin` aldin aliw ha`m olardi emlew maxsetinde paydalaniwg`a bolatug`inin ko`rsetedi.

A`sirese eshki su`ti emshek jasindag`i na`restelerdin` normal o`siwine ja`rdemin tiygizedi. Sebebi eshki su`ti belokli, may ha`m mineral duzlarg`a og`ada bay boladi. Eshki su`tinin` sostavindag`i may tu`yirtpekleri ju`da` mayda bolip bala organizmine tez sin`edi, ol balanin` asqazaninin` iskerligin ku`sheytip, asqazan ha`m isheklerdin` normal islew qa`biletin arttiradi. Eshki su`tin qoy su`ti menen aralastirip sapali sir, irimshik tayarlawda da qollaniwg`a boladi. Bunnan basqa qatiq tu`rinde de ken`nen paydalaniladi.

Joqarida aytip o`tkenimizdey eshkilerden bahali tu`bit ha`m ju`nler alinadi. Eshki ju`nin tayarlaw qoy ju`nin tayarlawdan keyin ekinshi orinda turadi.

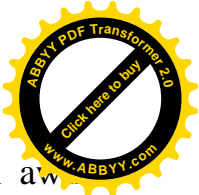
Eshkilerdin` tu`bitleri ha`m onnan tayarlang`an zatlar ma`mleketimizda ishki ha`m sirtqi sawdalarinda ken`nen paydalaniladi. Tu`bit ju`nlerinen jen`il iqshamli, bekkem, jilli trikotaj kiyimlari tayarlaniladi, al qalg`an qilshiq iri ju`nlerinen gilem toqiw sanaatinda ha`m jen`il sanaattin` basqa da a`hmiyetli tarawlarinda ken`nen paydalaniladi. A` sirese, olardin` terileri teri islew sanaatinda bekkem shirayli, bahali ayaq kiyim tigiw fabrikalarinda ken`nen paydalaniladi.

Eshkilerdin` tu`bitli porodalarinan ha`r qirqimda 500-600 gramm, tekelerinen 500-700 gr, al tuwshalarinan 270-360 gr, tu`bit aliwg`a boladi. Al bizin` jergilikli eshkilerden 100-150 gr, ayirimlarinan 200 gr tu`bit alinadi. Barlig`i bolip Respublikamizdag`i ha`r bir eshkiden jilina 420-450 gr, ko`p degende 500 gr day ju`n qirqip alinadi.

Jergilikli eshkilerdin` tu`bitinin` uzunlig`i orta esap penen 4,1 sm, serkelerdin` tu`bitinin` uzunlig`i 5 sm dey boladi. Al olardin` diametri 12-14 mikronday-aq. Qilshiq ju`nlerinin` uzunlig`i 12-14 sm, diametri 60-90 mikronday boladi. Jergilikli eshkiler aling`an barliq mag`liwmatlarg`a qarag`anda ju`n ha`m tu`bitti en` az beretug`in porodalaridan esaplanadi.

Eshki terilerinen ayaq kiyim ushin zamsha dep atalatug`in materiallar tayarlanadi. Ju`nles eshkilerdin` terilerinen muflon degen at penen atalatug`in jilli postinlar tayarlanadi. Eshki terileri mal sharwashiliq xizmetkerleri arasinda ken`nen paydalaniladi. Eshki ha`m teke, serke terileri shuliy siyaqli etip etinen sipirilip alinip, qayta islenilip, olardin` qapshiqtin` buring`i tu`ri shanash, suw quyatug`in, qimiz quyatug`in, su`t, un salatug`in idislar tayarlang`an. Eshki terileri ishi hawag`a toltirilip da`ryalardan o`tiw ushin keme iretinde de ken`nen paydalanilg`an. Eshki terileri to`sek, dasturxan, qamir jayiw ushin sipa- skatert tayarlawda ha`m sonday-aq kiyiletug`in shalbar tigiwde de ken`nen paydalanilg`an.

Ha`zirgi ku`nleri eshki terilerinen hayal-qizlar ha`m erler ushin iqshamli sirtqi kiyim, bahali velyur plashlari tigiledi.

Eshkilerdin` go`shi, su`ti,ju`ni,tu`biti ha`m terilerinen basqa olardan aw
xojaliq eginlerinin` zu`ra`a`tin arttiriw maqsetinde bahali organikaliq to`ginlerde
alinadi.

II.bab.

2.0. Ta`jiriybe bo`limi

2.1. Jumistin` maqseti ha`m waziypalari

Bakalavr pitkeriw qa`niygelik jumisin orinlawdin` maqseti Jergilikli eshkilerdi go`sh ushin semirtiw mu`ddetlerin u`yreniw bolip tabiladi. Aldimizg`a qoyg`an maqsetti a`melge asiriw ushin to`mendegi waziypalardi orinlaw tiyis.

- Eshkilerdin` go`sh o`nimdarlig`in mu`ddetine baylanislilig`in u`yreniw;
- Olardin` semiriw qa`siyetlerin jaylaw sharayatlarinda u`yreniw
- Ta`jiriybedegi eshkilerdin` ku`nlik o`simin aniqlaw;
- Ku`nlik o`simnin` semiriw na`tiyjelerine ta`sirin u`yreniw.
- Eshkishilikte tan`law ha`m saralaw jumislarin alip bariwdi u`yreniw;
- Aling`an na`tiyjeler boyinsha juwmaq shig`ariw ha`m usinis beriw;

2.2. Ta`jriybe orni xa`m usillari

Ta`jriybe jumislari Qaraqalpaqstan Respublikasi Taxtako`pir rayoninin` «Mu`lk» qarako`lshilik xojalig`inda alip barildi.

Keste-3

«Mu`lk» xojalig`inin` o`ndirislik minezlemesi

Jillar	Qarako`l qoylari bas sani	Sonnan sawliq qoylar bas sani	Islep shig`arilg`an		
			Karako`l, dana	Ju`n. tonna	Go`sh. tonna
2006	20444	10398	1152	23	115
2007	22610	11098	1173	24,2	112
2008	23514	11511	1507	25,6	127
2009	24690	11933	1675	23,6	102
2010	25514	11711	1697	23,9	107
2011	25690	12033	1699	24,6	132

Bul kesteden ko`rinip turg`aninday qarako`l qoylari bas sani ha`r jili asip baratirg`anin ko`riw mu`mkin. 2006 jilg`a salistirg`anda (2013) jili qarako`l qoylari bas sani 25,6 % ge asqan.

«Mu`lk» xojalig`indag`i basqa tu`rdegi awil xojaliq xaywanlarinin` bas sani

Jillar	Basqa turdegi a\x haywanlari		
	Tuyeler bas sani	Jilqilar. Bas sani	Qaramallar bas sani
2006	91	75	263
2007	92	71	238
2008	90	67	190
2009	90	67	189
2010	90	67	188
2011	76	26	54

Basqa turdegi awil xojaliq haywanlari bas sani ko`rsetkishleri ha`r jili azayip baratirg`anin ko`riw mu`mkin.

Ta`jiriybedegi tan`lap ha`m saralap aling`an eshkiler jaylaw sharayatinda alip barilip, olardin` ku`nlik o`simi, absolyut o`simi aniqlandi ha`m go`sh o`nimdarlig`i ko`rsetkishlerine ta`siri u`yrenildi.

Eshkilerdi tan`law ha`m saralawdin` olardin` ilaqlarinin` jasawshan`lig`ina, o`sip rawajlaniwina ta`siri, tiri salmag`ina ta`siri u`yrenildi.

Ta`jiriybe ushin aling`an eshkiler tiykarinan 6- ayliq jas erkek ilaqlar xa`m fiziologiyaliq jaramsiz qiling`an eshkiler bolip, olardin` go`sh o`nimdarlig`i aniqlandi.

Barliq haywanlar tiri awirlig`i tiykarinda ta`rezi arqali aniqlanadi. Tiri salmag`in ta`rezide o`lshew ushin haywanlar eki ku`n dawaminda azang`i aziqlandiriwdan aldin tartiladi ha`m ortasha salmag`i aniqlanadi. Olar, uliwma, ku`nlik ha`m salistirmali o`siw tu`rlerine bo`linedi.

2.2.1. Tiri salmag`in aniqlaw

Tiri salmag`i yamasa o`lshemlerdin` uliwma o`siwi to`mendegi formula menen aniqlanadi` $M = W_q - W_0$

Ku`nlik o`siw to`mendegi formula arqali aniqlanadi.

$$K = \frac{W_q - W_0}{t}$$

Bul jerde

K – ku`nlik ortasha

W_0 – tuwilg`an waqtindag`i tiri salmag`i

W_t – o`lshenetug`in waqtindag`i tiri salmag`i

T – tartiw arasindag`i o`tken waqit (ku`n esabinda)

Salistirmali o`siw organizmnin` tiri salmag`i yamasa dene o`lshemleri tuwilg`ang`a shekem qanshaliq o`skenligin ko`rsetedi ha`m to`mendegi formula menen aniqlanadi.

$$H = \frac{W_t - W_0}{W_0} \times 100 \quad \text{yamasa} \quad H = \frac{W_t - W_0}{0,5(W_t + W_0)} \times 100$$

Jas o`tiw menen salistirmali o`siwdin` pa`seyiwi haywanlardin` o`siwi normal ekenliginen xabardar etedi. Salistirmali o`siwdin` tezlesiyi ma`lim da`wirlerde o`siw ten` salmaqliqtin` toqtap qalg`anlig`inan ayqin ko`rsetedi.

2.2.2. O`sip rawajlaniwdi aniqlaw metodikasi

Tiri awirlig`i jan`a tuwilg`an da`wirde VT-100 ta`rezisinde  $\pm 10,0$  gramm aniqliqta aniqlanadi. Dene o`lshemleri bolsa Vilkins tsirkuli, Lidtin tayaqshasi menen o`lshenedi. Qozilardin` o`simi to`mendegi formula ja`rdeminde aniqlanadi.

$$K = \frac{W_k - W_0}{0,5(W_k - W_0)} \times 100$$

Bunda:

K - o`sim tezligi

W_0 - qozinin` baslang`ish awirlig`i

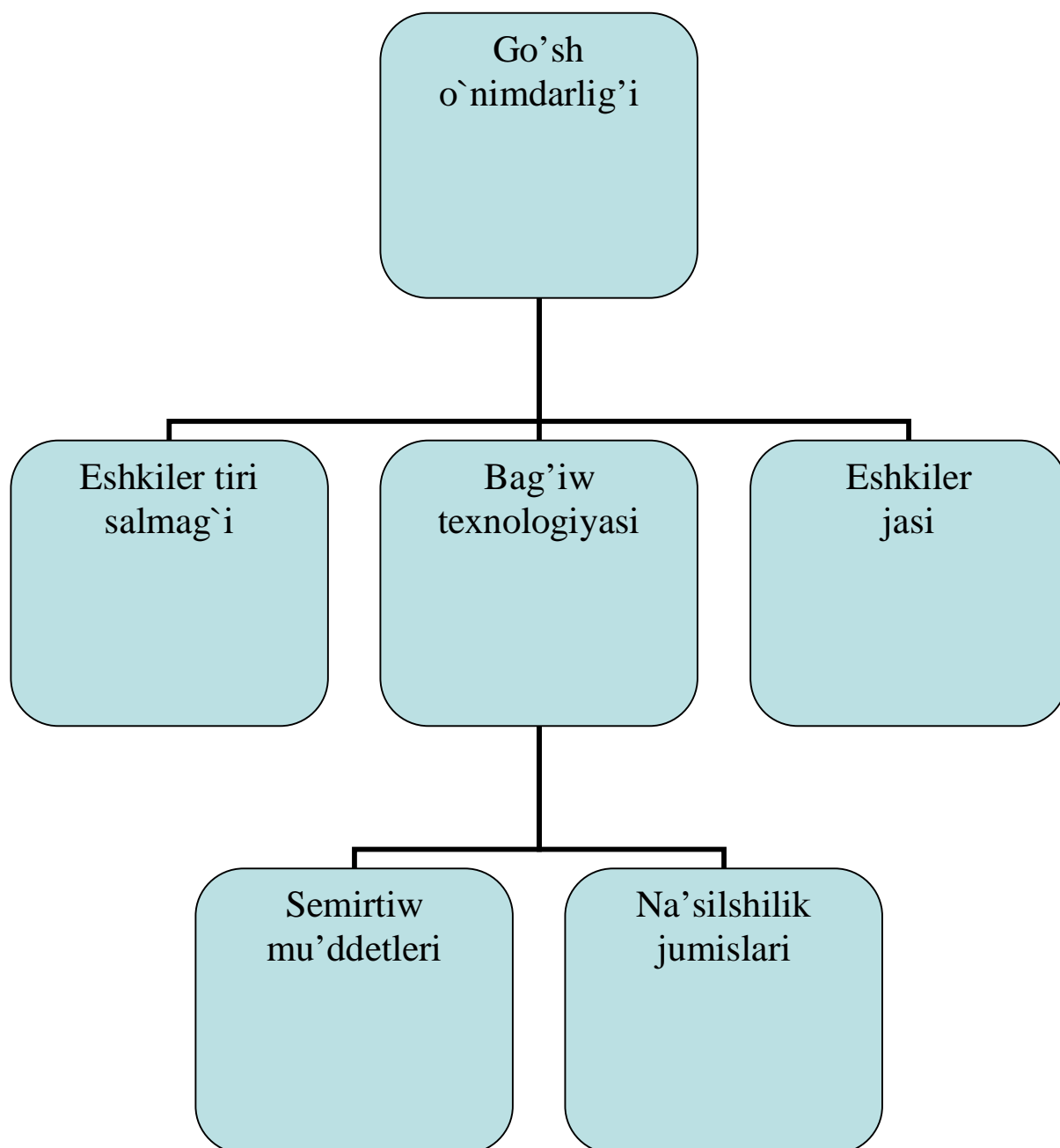
W_k - qozinin` keyingi awirlig`i

Изertlew na`tiyjelerinin` ekonomikalıq ko`rsetkishlerin aniqlaw ha`m anıqlang`an na`tiyjeler toparlar arasında salıstırmalı analiz islew. Ta`jiriyyede aling`an na`tiyjeler Ploxinskiy usilında zootexniyalıq biometrik islendi. Ko`rsetkishler tu`rli toparlar boyınsha salıstırmalı keste tu`rinde ko`rsetildi.

Ta`jiriyye
sxemasi

2.3. Ta`jriybe orninin` klimatliq sipatlamasi

Qaraqalpaqstan Respublikasi territoriyasi keskin kontinental klimatqa kirip qisi suwiq, jaz aylari issi esaplanadi. Qarako`lshilik xojalig`i territoriyasi arqa batis Qizilqum territoriyasina kirip tiykarinan qumli zonalar esaplanadi. Qizilqum zonasi uliwma ko`lemi 20 mln ga. Ta`jriybe zonasinin` klimatliq jag`dayi qarako`l qoylari biologik qa`siyetlerine ta`sir ko`rsetedi. Biologik qa`siyetleri boyinsha bul keskin kontinental klimatqa beyimlesken qarako`l porodasinin` Qizilqum populyatsiyasina kirgiziw mu`mkin. Arqa batis Qizilqum zonasinin` klimatliq jag`dayi boyinsha son`g`i jillardag`i mag`liwmatinan ko`riwge boladi.

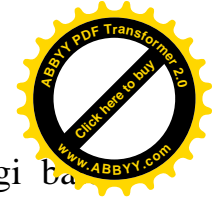
keste-5

Ko`p jilliq ortasha metreologiyaliq mag`liwmatti to`mendegi kestden ko`riwge boladi.

Aylar	Ortasha	Maksimal	Minimal	Jaw-shashin mug`d
I	-4,4	-0,6	-8,5	5,4
II	-2,6	-3,7	-7,5	3,6
III	2,3	8,9	-2,3	16,2
IV	10,2	18,0	3,7	20,9
V	21,0	29,1	12,2	7,8
VI	23,7	31,1	15,0	4,3
VII	26,6	34,0	18,1	1,5
VIII	23,6	31,7	14,8	3,1
IX	15,8	14,5	8,3	10,3
X	7,5	16,2	0,2	1,5
XI	2,1	8,0	0,7	18,5
XII	-4,3	1,3	-6,3	5,2
I jilda	10,1	16,3	4,0	88,3

Bir jilda ortasha suwiq bolmag`an ku`nler 180 ku`nge ten`, en` joqari jawin shashain mug`dari mart-aprel aylarina tuwri keledi.

Mallardi o`rshitiw ko`pshilik jag`inan sol rayonnin` ta`biyg`iy-klimat ha`m xojaliq-ot jem jag`daylarina baylanisli. Bul jag`daylar qoy o`siriwshilikte ayriqsha a`hmiyetke iye, sebebi qoylar jildin` ko`pshilik ma`wsimlerinde jaylawda bag`iladi. Qaraqalpaqstan Respublikasinin` territoriyasi tiykarinan alg`anda sho`listan zonasina kiredi. Territoriyanin` ko`pshilik bo`limi tegislik, Aral ten`izine

qaray azmaz qiyamaylanip baradi. Batis bo`limi-sho`llik, U`stirt biyikligi ba u`stirtten qubla-shig`isqa qaray Sariqamis shuqirlig`i jaylasqan. Shig`is-bo`lim Qizilqum sho`li, Qizilqumnin` arqa ta`repleri to`beshik-dizbekli qumlar ha`m buring`i da`ryalardin` kewip qalg`an ken` an`g`arlari menen A`miwdaryag`a jaqin taqalip keletug`in polosalar espe qumlar menen o`zin bildirip turadi, qublasinda buring`idan qalg`an Sultan wa`yis tawinin` eski taw qaldiqlari jaylasqan.

Respublikanin` qonis basqan territoriyasinin` ana basi menen mina basinin` uzaqlig`i arqadan qublag`a qaray 500 km ,shig`istan batisqa qaray 850 km di iyelep atir.

A`miwdarya deltasinda jaz da`wirde hawanin` ortasha ayliq temperaturasi iyul ayinda  $28,3^{\circ}\text{S}$  g`a ten`. Bul jerde jawin shashin az boladi. Salistirma tu`rdegi la`mlilik 43,4% ke shekem to`menleydi. U`stirt jaylawlarinda iyul ayindag`i ortasha ayliq temperatura $22,5^{\circ}\text{S}$ qa ten`,  $25^{\circ}\text{S}$  tan temperaturanin` joqari ko`teriliwi siyrek gezlesedi. Bul jerde hawanin` salistirma la`mliligi A`miwdaryanin` quyar ayag`ina qarag`anda a`dewir joqari.

Solay etip, U`stirtin` aral boyi zonasinda jazdin` qurg`aq, issi boliwi salistirma tu`rdegi to`men temperatura ha`m aytarliqtay joqari emes la`mlilik penen xarakterlenedi. U`stirt jaziqlig`inin` derlik paydalanilmay atirg`an 7 mln gektarliq jaylawlari mal sharwashilig`i ushin ratsional paydalanip, burinnan kiyatirg`an da`stu`r boyinsha, bul jaylawlarg`a jaz aylarinda qoy-eshkilerdi aydap barip bag`iwg`a boladi.

III.bab.

3.0. Ta`jiriybe na`tiyjeleri

3.1. Jergilikli eshki porodolari

Joqarida so`z etilgenindey-aq eshkilerdin` en` jabayi ata tegi Orta Aziya jerlerinde tirishilik etken, mine usi jabayi eshkilerden asirandi u`y eshkileri kelip shiqqan. Asirandi u`y eshkilerinin` qaysi jabayi eshki tu`rlerinen kelip shiqqanlig`i haqqinda elege deyin mag`liwmat joq.

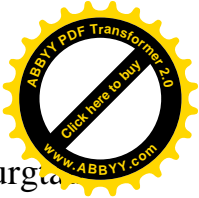
S.A.Bogdanovtin` (1937) ha`m S.N.Bogolyubovskiydin` (1959) izertlewlari boyinsha asirandi u`y eshkileri tek g`ana **priiska bezoar ha`m marqur** eshkilerinin` birewinen emes, al olardin` qosindisinin kelip shiqqan degen pikirdi aytadi.

X.Berger (1967) o`zining` «Eshkilerdin` porodolari» degen miynetinde eshkilerdi jabayi tu`rinen qolg`a u`yretiw protsesi en` birinshi ret Orta ha`m Shig`is Aziyada iske asirildi, son` olar qoldan qolg`a o`tip jer sharinin` Evropa ha`m Aziya bo`limine, son`in ala jer sharinin` barliq jerlerine tarqaldi degen pikirdi aytadi.

Usi joqaridag`i mag`liwmatlarga su`yene otirip respublikamizdag`i eshkilerdin` en` tiykari Kashmir tipidegi eshkiler boladi. Kashmir tipidegi eshkiler Kashmirde,Tibete ha`m Orta Aziyada saqlang`an. Sonin` menen birge Qirg`izstan, Qazaqstanda, Uralg`a deyin tarqalg`an.

Kashmir eshkisi ha`m onnan alinatug`in tu`bit ju`ninen Kashmir oramallari ha`m basqada iqshamli jilli kiyimler islenip onin` dan`qi jer ju`zine tarqalg`an. Kashmir eshkilerinin` porodalarinan Qirg`iz ha`m Tibet tipidegi eshkiler tarqalg`an.

L.Shtrand (1929) o`zining` miynetinde 1818 jili Frantsiya firmasinin` bir wa`kili Odessag`a kelip Astraxan ha`m Orenburg qalalarinan 1300 bas eshki satip alip Frantsiyag`a ten`iz arqali poroxodta alip ketedi ha`m Qirg`iz Tibet eshkileri de Kashmir eshkileri degen at penen basqa ellerge Frantsiyag`a, Avstraliyag`a jiberilip otirg`an. Kashmir eshkilerinin` tu`bitinen oramallar, jilli iqshamli kiyimler

toqiw maxsetinde Rossiya patshalig`i da qizig`ip, ha`zirgi Sankt Peterburgda oramal toqiw fabrikasin ashiwdi planlastirip 1819 jili doktor Salvador degen kisini astirtin Semipalatiyag`a jiberedi. O`tken a`sirdin` ekinshi yarimidan baslap aq Qazaqstandag`i ha`m basqada Orta Aziya ellerinde jasaytug`in Rus xaliqlari tu`bitli eshkilerdi ko`plep o`siriwge qizig`a baslaydi.

Ekinshi du`nya ju`zlik uristan son`g`i jillari Orta Aziya respublikalarinda - Qazaqstan, O`zbekstan ha`m Zakavkazyada eshkilerge ta`jiriybe o`tkerip olardin` porodalarin jaqsilaw boyinsha ilimiy jumislar alip barildi. Sonin` menen qatar Qitay, Mongoliya, Iran, Hindstan, Pakistan ha`m Kashmirde de eshkilerdin` porodalarin jaqsilaw boyinsha jumislar alip barildi.

Ilimpazlar ha`m seleksionerlerdin` ja`rdemi menen qa`dimgi jergilikli eshkilerden anag`urlim o`nimdarli porodalar ha`m gruppalar alindi.

3.1.1. Jergilikli iri ju`nles eshki porodalar

a) **Jergilikli iri ju`nles eshkiler** -Bul Orta Aziyada jasawshi eshkilerdin` 99% nin` eshki ha`m tekelerinde shaqi boladi. Denesinin` u`lken kishiligi, ren`i ha`r qiyli boladi. Ko`binese qara, ko`k, jag`al formalari ushiraydi. Sari ren`degi eshkiler siyrek ushiraydi. Eshkilerdin` bunday tu`ri basqa porodalar menen salistirg`anda iri boladi. Jergilikli eshkiler ko`p jillar dawaminda xaliqtin` qoldan tan`law metodi natijesinde kelip shiqqan. Bular tawli, qumli ha`m sahra dalalarda da jasay beredi. Bul jergilikli eshkiler tekelerinin` iriligi menen ayiriladi. Respublikamizdag`i ayirim tekelerdin` denesi tik turg`anda jerden en`sesinin` biyik jerine deyin o`lshegenimizde 80-85 sm, ko`kireginen denesinin` juwanlig`i 100 sm, tiriley salmag`i 65-80 kg.

Eshkilerde de bul ko`rsetkishler 63-67 sm, 95 sm, 40-44 kg di quraydi. Sonida aytip o`tiwimiz kerek eshkilerdin` salmag`i basqa mallarg`a uqsap belgili jasta toqtap qalmaydi. Olardin` eshki tuwshalari 5,5-6,5 jasqa deyin, tekeleri, serkeleri 4,5 jasqa deyin jaqsi ku`timde bolsa salmaq baylay beredi.

Jergilikli eshkilerdin` terileri, tu`bit ju`nleri Orta Aziya jerlerinin` qatti ayazli ku`nlerine beyimlesken. Olardin` tu`bit ha`m qalin` ju`nleri jawinnan, qatti suwiqlardan saqlaydi.

Jergilikli eshkiler ju`n ha`m tu`bitten basqa jewge su`ykimli, sin`imli go`sh beredi. Bul eshkiler erte ba`ha`rde ko`kleydi, tez semiredi. Eresək jastag`i eshki ha`m serkeler ha`r ku`ni 120-130 gr go`sh baylaydi. Al jas tuwsha ha`m eshkiler ku`nine 90-100 gr et baylaydi.

Jergilikli iri ju`nles eshkilerden ju`n, tu`bit ha`m go`sh alip qoymastan olardin` su`tinende paydalanamiz. Sawin mapazinda 80 kg nan 180 kg g`a deyin su`t sawip aliwg`a boladi. Ayirim su`tli eshkilerden 200-300 kg g`a deyinde su`t sawip aliwg`a boladi. Su`ttin` maylilig`i 3,9 dan 6,8 % ke deyin jetedi. Jaydari eshkiler 5-6 ay dawaminda sawg`iza beredi. Mine eshkilerdin` bunday o`nimdarli boliwi olardin` otlaytug`in jaylawlarına, ku`timine, ot-jemine baylanisli.

b) O`zbekstan ha`m Qirg`izstannin` tu`bitli porodaları.

O`zbekstanda jergilikli eshkilerden tekeleri menen shag`ilistiriwdan o`z aldina bir tiptegi eshki porodaları aling`an. Angora prodasindag`i eshkilerdin` tekeleri aq ren`de bolg`anliqtan olardi qara jergilikli eshkiler menen shag`ilistirg`anda onnan tuwilg`an ilaqlardin` ko`pshilik protsentleri aq ren`de tuwila bergen. Al olardan payda bolg`an na`sillerdin` barliq qara ren`degilerin jiynap alip qara ren`degi tekeler menen qashirilg`anda 50-60 protsent qara ilaqlar payda bolg`an. Bul qara ilaqlar tag`ida bo`leklenip olardin` sani 200 den asip ketken. Bunday ta`jiriybe O`zbekstannin` Pap rayonında o`tkerildi.

Na`tiyjede qara tu`bitli eshkilerdin` jan`a prodasi payda etildi. Bunday eshkilerdin` qara tu`bitli tu`rleri Qirg`izstanda, Ta`jikstanda payda etildi.

O`zbekstannin` qara tu`bitli eshkilerinin` porodalarinin` birinshi payda bolg`an qospaqlarınan 190 gr. ekinshi qospaqlarınan 210 gr. u`shinshi qospaqlarınan 240 gr tu`bit alindi, olardin` tu`bitlerinin` ko`lemi kem-kemnen artip bara berdi. Usilay etip jan`adan aling`an eshkilerdin` O`zbekstan prodasi **Pridon** ha`m **Angora** porodalarınan barliq qa`siyetleri ha`m o`nimdarlig`i jag`inan hesh qalispaydi.

O`zbekstan tu`bitli eshkilerinin` porodaları Angoranin` aq eshkilerinin` porodalarınan biologiyaliq paydali qa`siyetleri menen de, sonday-aq sirtqi ko`rinisi, denesinin` iriligi jag`inan basqa eshkilerdin` porodalarınan qalispaydi.

P.F.Kiyatkinnin` (1972) mag`liwmatina qarag`anda O`zbekstannin` tu`bitli eshkilerinin` tiriley salmag`i orta esap penen 37 kg, en` ko`bi 51 kg, al teke ha`m serkeleri 57-60 kg, ayirimlari 80 kg g`a shekem jetedi.

Tu`bit ju`nlerinin` miqlilig`i, uzin kelteligi ha`m basqada qa`siyetleri jag`inan O`zbekstannin` qara tu`bitli eshkilerinin` porodasi Pridon eshkilerinin` porodalarina ju`da` uqsas boladi. Bular Orenburg eshkilerinen tu`bit ju`nlerinin` uzinlig`i menen ayiriladi.

Bul eshkilerdin` tu`bit ju`nleri ba`ha`rde , eshkiler ko`klegennen son`, ku`n isig`annan keyin tu`leydi ha`m usi ma`ha`lde olar tarap alinadi. A.D.Kuyanovtin` (1956) mag`liwmatina qarag`anda O`zbekstanda ha`r bir tu`bitli qara eshkilerinen orta esap penen 400-570 gr nan, ayirimlarinan 800-1200 gr g`a deyin tu`bit ju`n aliwg`a bolatug`inlig`in aniqlag`an. Bulardin` tu`bit ju`nlerinin` uzinlig`i eshkilerinde 9-10 sm boladi.

v) G`arezsiz Ma`mleketler Awqami (G`MA) jergilikli su`tli porodasi.

Bul ha`zirgi ku`nleri G`MA nin` qala ha`m awillarinda jergilikli su`tli poroda degen at penen ju`rgizilip atir. Bul eshkiler Zaanen ha`m Toggenburg eshkilerin jergilikli eshkiler menen shag`ilistiriwdan payda bolg`an poroda. A`sirese bull poroda Gorkiy oblastinda ko`plep tarqalg`an. Bulardi Gorkiyli eshkiler dep te ataydi. Eshkilerdin` bul porodalarini denesinin` sirtqi ko`rinisi jag`inan Zaanen eshkilerine ju`da` uqsas. Denesi bir tegis aq ju`n menen qaplang`an, shaqi joq, toqalaq. Bulardin` eshkilerinin` tiriley salmag`i orta esap penen 42-45 kg, ayirimlari 50 kg g`a deyin, tekeleri 50-60 kg nan 75 kg g`a deyin jetedi. Bir sawim mapazinda 450-550 kg, al ayirim su`ttilerinen 1000-1200 kg g`a deyin su`t aliwg`a boladi. Olardin` su`tinin` maylilig`i 4,2-5,2% boladi. Ha`r 100 bas eshkiden orta esap penen 190-210 ilaq aliwg`a boladi. Sebebi olardin` ju`da` az protsenti jalqi tuwadi da qalg`anlari egiz ilaqtan tuwadi, ayirimlari 10-15% teyi u`sh ilaq ha`m onnanda ko`birek tuwadi. Bir eshkinin` bes ilaq tuwg`an faktleri de ushiraydi. Ayirimlari jilina eki retten ilaqlaydi. En` kem degende eki jilda 3 ret ilaqlawi mu`mkin.

M.F.Levi ha`m V.I.Baykovlardin` mag`liwmatlarina qarag`anda Moskva ha`m Sankt peterburg oblastlarinda o`siriletug`in eshkiler basqa eshkilerden denesinin` salmaqlilig`i ha`m su`yeginin` iriligi jag`inan Zaanen eshkilerinin` porodalarinan su`tliligi, ilaqlarinin` saninin` ko`pligi jag`inan da qalispaytug`inin jazadi.

G`arezsiz Ma`mleketler Awqami (G`MA) jergilikli su`tli porodalarinin` eshkilerinin` tiriley salmag`i 52-56 kg, 10-11 aylig sawiw ma`wsiminde ha`r bir eshki 500-800 kg, ayirimlari 1000 kg g`a deyin su`t beredi. Ayirim qisir eshkiler bir neshe jilg`a deyinde su`t beriw mu`mkin.

Bulardin` shaqsiz-toqalaq ha`m shaqli qiylilarida boladi. Tu`bit ju`nleri kelte, siyrek bolip, bir qirqimda 0,1-0,2 kg day g`ana tu`bit ju`n aliwg`a boladi. Barliq ju`nlerin qosa esaplag`anda 0,3-0,5 kg nan ju`n qirqip alinadi.

Jaqs, normada aziqlandirilg`an eshkilerden 6-7 aylig sawim waqtinda 250-400 kg g`ana jaqin su`t sawip alinadi. Olardin` ha`r 100 bas eshkisinen 150-180 ilaqtan alinadi.

3.2. Jaylawlar sipatlamasi bag`iw texnologiyasi

Jer betinde o`setug`in o`simliklardin` qurami boyinsha Qaraqalpaqstannin` territoriyasin u`sh jaylaw zonasina U`stirt, Qizilqum ha`m A`miwdaryasi deltasi zonasina bo`liwge boladi.

Bul jaylawlardi zonag`a bo`liwdin` tiykarg`i sebebi ha`r qiyli jaylaw tu`rlerinin` boliw inan ha`m bul territoriyanin` geografiyalig jaqtan jaylasiw o`zgesheliginen ibarat.

1. Qizilqum jaylawi zonasina (bul zona da a`sirese ko`pshilik jag`dayda aq seksewil ha`m seksewilge aralas basqada putali o`simlikler o`sedi, topirag`inin` qurami ha`r qiyli). To`rtkul, Beruniy, Ellikqala, Taxtakopir ha`m Kegeyli rayonlarinin` jerlerin jatqariwg`a boladi, bul rayonlardin` jerlerinde sho`l jaylawliq o`simlikler o`sedi.

2. A`miwdarya deltasi jaylaw zonasina (bul zonada a`sirese tog`ay o`simliklerinen qamis, jin`gil, jantaq ha`m basqa o`simlikler o`sedi, jerleri otlaqli-batpaqli ha`m kebir ashqan pishenlik topiraqli jerler). Shomanay, Xojeli, Shimbay,

Moynaq, Qanliko`l, Qon`irat, A`miwdarya rayoni ha`m tog`ay o`simliklerine ba`j Bozataw jerleri kiredi.

3. U`stirt jaylaw zonasi eki ten`izdin` Aral ha`m Kaspiy ten`izi arasinda ken`islikte jaylasqan. Bul jaylaw zonasinin` uliwma maydani 16 mln gektar U`stirt tegisliginin` Qubla shig`is bo`limi Aral ten`izine ha`m A`miwdarya deltasina kelip qosilip Qaraqalpaqstan respublikasinin` territoriyasina kiredi.

Sho`l ha`m yarim sho`llerde o`setug`in o`simlikler a`dette, tu`rli aziq gruppalarina bo`linedi. ha`r bir gruppag`a bir qatar belgileri ishteyligi, ma`wsimli paydalaniwi, toyimlig`i h.t.b boyinsha bir qiyli bolg`an o`simlikler kiredi.

Ta`jiriybe jumislari Qaraqalpaqstannin` arqa rayonlari bolg`an Taxtako`pir rayoninin` «Mu`lk» qarako`lshilik xojalig`inda alip barildi. Olar aziqliq sho`l o`simliklerdin` tiykarg`i gruppalari efemerler ha`m efemeroidlar, bir jilliq otlar, qopal otlar ha`m putalardan ibarat. Efemerler ha`m efemereoidlar gruppasina issi baslang`ansha pu`tin vegetatsiya protsessin tamamlanatug`in ju`da` ko`p ba`ha`rgi o`simlikler kiredi. Olar ba`ha`rde jaylawlardag`i en` toyimli ha`m vitaminge bay aziq bolip buwaz ha`m bala emizetug`in qoylar ushin bahali, olar jazda quwrap qalsa da qoylar ushin qimmatli otlar. Ren` (qarabas)-efemeriod bolip, saz topiraqli jerlede, a`sirese taw aldi shala sho`llerde ken` tarqalg`an. Ren` sho`l ha`m shala sho`l jaylawlarda o`setug`in ba`ha`rgi tiykarg`i aziqli o`simlik. Onin` vegetatsiyasi erte ba`ha`rde, basqa o`simliklerden erterek baslanadi, ayirim waqitta gu`zde ko`kleydi. Marttin` aqiri apreldin` basinda ha`wij alip o`sedi. Gu`lley baslag`an ren`nin` quraminda orta esapta 19% proteyn ha`m 20,5% tselmoloza boladi. Gu`lley da`wiri aqirinda o`simliktin` 100 kg massasinda sa`l kem 100 aziq birligi, 8,5 kg protein boladi. Marttin` baslarinda toliq gu`lge kirgen da`wirinde o`simliktin` 100 gr qurg`aq massali quraminda 28,5 mg karotin boladi, miywelep tawsilg`an waqitta onin` mug`dari 23,3 mg g`a shekem azayadi.

Iloh-efemeriod o`simlik bolip, qumli sho`llerde, qumliqlarda o`sedi, boyi 10-20 sm ge shekem o`sedi. Vegetatsiyasi, a`dette fevraldin` aqirinda baslanadi, may ayinda qurg`ap qaladi. Bu`l o`simlik qumdi bekkemleydi, barliq tu`rdegi sharwa mallari ushin, a`sirese qoy, eshkiler ushin a`jayip aziq esaplanadi.

Ba`ha`rde gu`llep turg`an iloh quraminda 19% protein boladi. Ol karatin ha`m vitaminge bay. Vegetatsiya da`wirinde onin` quraminda 100 mg/kg karotin ha`m 24,30 mg/kg S vitamin barlig`i aniqlang`an.

Jiltirbas- qimmatli jaylaw o`simlik bolip, derlik ha`r qiyli boz topiraq ha`m qum topiraqli jerlerde ken` tarqalg`an. Bul o`simlikler fevraldin` ortalarinan rawajlana baslaydi. Ba`ha`rde vitaminge bay aziqliq ot bolip, gu`llep atirg`an da`wirinde qurg`atilg`an 100 kg massasi quraminda 92,3 aziq birligi ha`m 5,4 kg proteyn boladi. Vegetatsiya da`wirinin` basinda 100 g qurg`aq o`simlik quraminda 55 mg shamasinda karotin boladi.

Qon`irbas-barliq jaylawlarda ken` tarqalg`an saz jerlerde, qumliqlarda jaqsi o`sedi. Qon`irbas joqari aziqliq qa`siyetke iye bolip-a` sirese vegetatsiya da`wirinde onin` quraminda 17% proteyn, 26,3% tsellyuloza boladi. Ko`p jawin shashin bolg`an jillari qon`irbas pishen ushinda orip alinadi, haywanlar ushin sin`imli ot bolip esaplanadi.

Bul zonada 1 jilliq efemer sho`plardan baslap ko`p jilliq seksewillerge deyin ushirasadi. Bul zonada qoylar, tu`yeler ushin qimmatli aziq esaplanadi. Qizilqum zonasindag`i bul sho`plardan zu`ra`a ti ortasha 1,0-2,5 tsentner/ga.

Qaraqalpaqstannin` arqa rayonlari bolg`an Taxtako`pir rayoninin` «Mu`lk»
qarako`lshilik xojalig`i jaylawlari

Qaraqalpaqstannin` arqa rayonlari bolg`an Taxtako`pir rayoninin` «Mu`lk»
qarako`lshilik xojalig`i jaylawlari

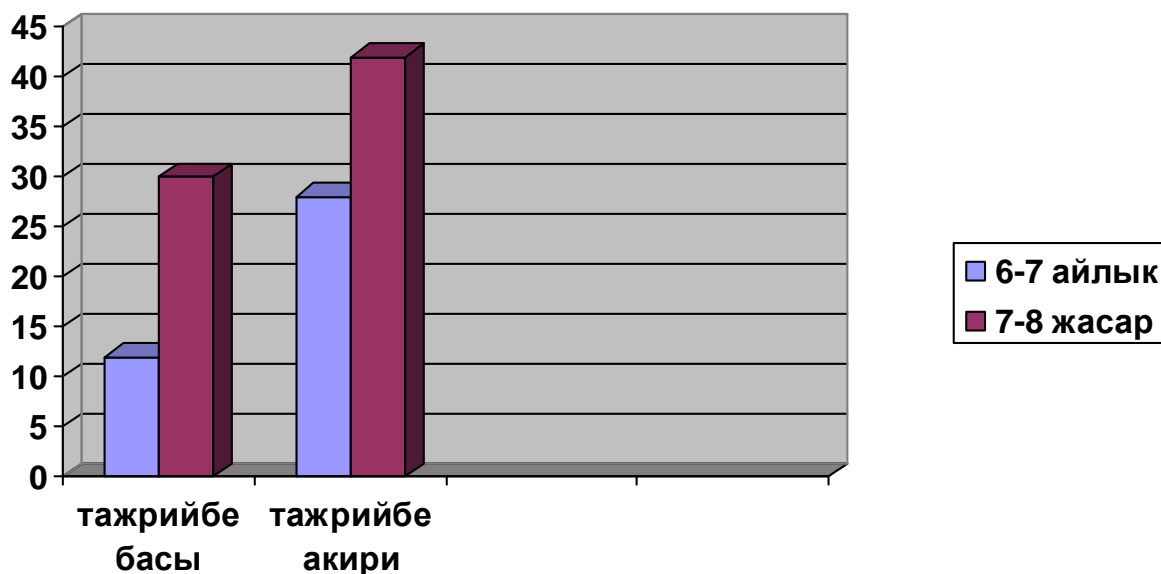
3.2.1. Jergilikli eshkilerdi go`sh ushin semirtiw usilların jetilistiriwdin` na`tiyjeleri

Bizin` ta`jriybe jumislarimiz ko`rsetiwine qarag`anda jergilikli eshkilerdi go`sh ushin semirtiw mu`ddetleri to`mendegishe boldi.

keste-6

№	Semirtiw na`tiyjeleri ko`rsetkishleri	Eshkiler jasi	
		6-7 ayliq erkeq ilaqlar	Fiziologiyaliq jaramsiz qiling`an eshkiler (7-8 jasar)
1	Semirtiw muddeti, kun	120	120
2	Semirtiw muddeti basindag`i tiri salmaq, kg.	12,0	30,0
3	Semirtiw muddeti aqirindag`i tiri salmaq, kg.	28,0	42,0
4	Abyusalyut o`sim, kg.	16,0	12,7
5	Kunlik o`sim, gramm	133,0	105,8

Bul kestede 6-7 ayliq erkeq ilaqlar ha`m fiziologiyaliq jaramsiz qiling`an eshkilerdin` (7-8 jasar) Absolyut o`sim ha`m kunlik o`simi ko`rsetilgen bolip, bunda 6-7 ayliq erkeq ilaqlardan 16,0 kg. tiri salmaq aling`an bolsa, fiziologiyaliq jaramsiz qiling`an eshkilerden 12,7 kg. tiri salmaq aling`an. Kunlik o`sim bolsa sog`an sa`ykes 133,0 gramm ha`m 105,8 gramm bolg`an.

Bu diagrammada 6-7 ayliq erkek ilaqlar ha`m fiziologiyaliq jaramsiz qiling`an eshkilerdin` (7-8 jasar) Absolyut o`sim ha`m kunlik o`simi salistirilg`anda birinshi topardag`ilar ko`rsetkishi joqari ekenin ko`riw mumkin.

keste-7

Eshkilerdi jaylawda semirtiwdin` jaylaw tiplerine baylanislig`i

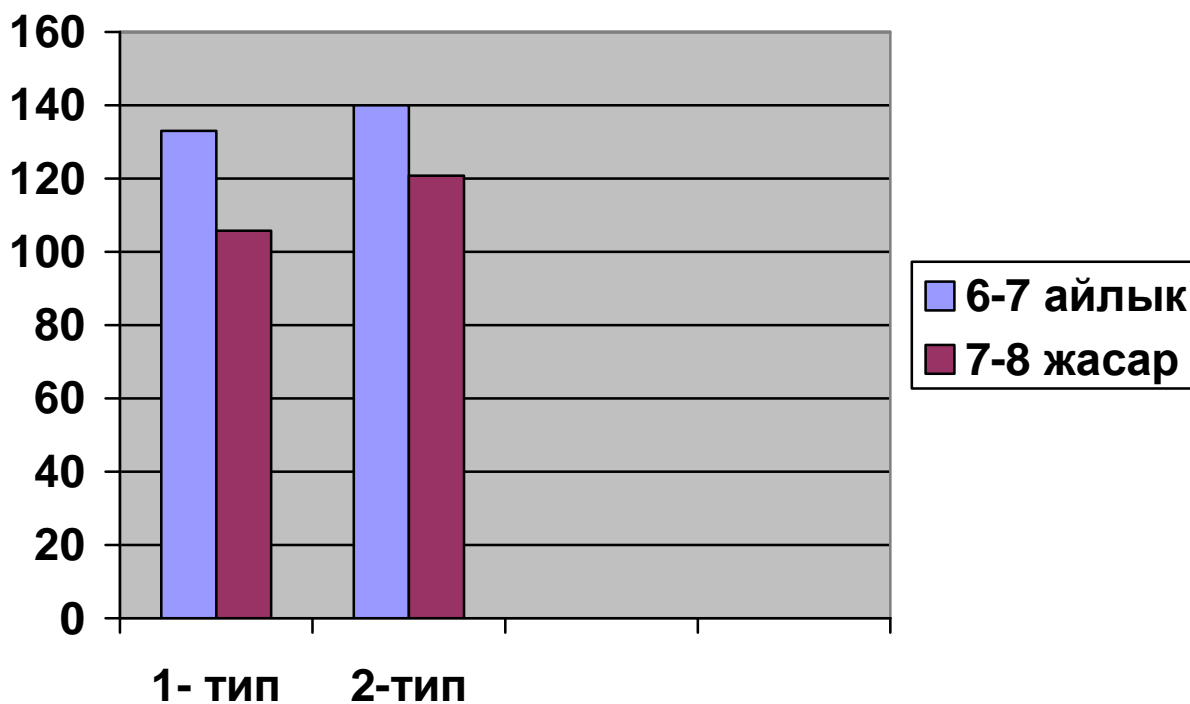
№	Jaylaw tipleri	Eshkiler jasi			
		6-7 ayliq erkek ilaqlar (p=10)		Fiziologiyaliq jaramsiz qiling`an eshkiler (7-8 jasar) (p=10)	
		Abyusalyut o`sim, kg. (120 kun ishinde)	Kunlik o`sim, gramm	Abyusalyut o`sim, kg. (120 kun ishinde)	Kunlik o`sim, gramm
1	Bir jilliq efemer ha`m efemeroid o`simlikli ha`m yarim putali jaylawlar	16,0	133	12,7	105,8
2	Jantaqli jaylawlar	18,1	150,0	14,5	120,8

Bul kestedede bir jilliq efemer xa`m efemeroid o`simlikli ha`m yarim putali jaylawlarda ha`m jantaqli jaylawlarda semirtiwi na`tiyjeleri ko`rsetilgen bolip, bunda 6-7 ayliq erkek ilaqlar (p=10) jantaqli jaylawlarda semirtiwi 2,1 kg. tiri salmaqqa artiq bolg`anin ko`riw mumkin. Al fiziologiyaliq jaramsiz qiling`an

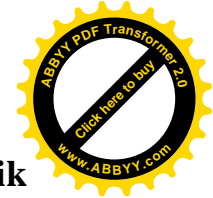

eshkilerde bolsa bul ko`rsetkish 1,8 kg. ekenin ko`riw mumkin. Bul ko`rsetkishleridi to`mendegi diagrammadan ko`riw mumkin.

diagramma-2

Bul diagrammadan jantaqli jaylawlardin` semiriwshenligine unamli ta`sir ko`rsetetug`inin ko`riw mumkin. Sebebi jantaqli jaylawlar da`nlew fazasinda belgili da`rejede kontsentrats aziq bolip esaplanadi. Sonin` ushin semiriwshenligine unamli ta`sir ko`rsetedi.

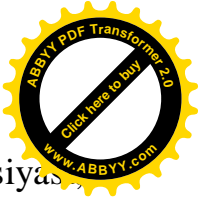
3.2.2 Jergilikli eshkilerdin` go`sh o`nimdarlig`in asiriwda na`silshilik jumislarinin` a`hmiyeti.

Na`silshilik jumislarinin` tiykarg`i elementlerinen biri bul tan`law ha`m saralaw bolip, bular bir birin toltirip baradi ha`m na`silli mallardin` sanin ha`m sipatin asiriwg`a a`meliy ja`rdem beredi. Tan`law eshkilerdin` kelip shig`iwi, fenotipi ha`m genotipine ha`mde basqa xojaliqqa paydali belgilerine qarap alip bariladi.

Eshkishilikte tiykarinan **gomogen** (bir belgileri boyinsha) yamasa **geterogen** (ko`p belgileri boyinsha) tan`law jumislari alip bariladi. Tan`lang`an haywanlar uliwma padag`a salistirg`anda jaqsi ko`rsetkishlerge iye boliwi sha`rt.

Tan`law jumislari eshkishilikte to`mendegi mu`ddetlerde alip bariladi; birinshisi 2-3 ku`nliginde, ekinshisi 4-5 aylig`inda, u`shinshisi 1-jasta. Saralaw bul tan`lang`an erkek ha`m urg`ashi eshkilerdi bir biri menen juplaw bolip esaplanadi. Saralaw bul tan`law siyaqli eshkilerdin` kelip shig`iwi, o`nimdarlig`i ha`m eksterer konstitutsiyasina tiykarlanip a`melge asiriladi. Saralawda, tan`lawg`a uqsap ekige bo`linedi gomogen ha`m geterogen. Bir qiyli (gomogen) saralawdin` tiykarg`i maqseti talapqa juwap beretug`in eshkiler bir biri menen juplastiriladi. Bul ta`dbir waqtinda seleksion belgi bekkemlenedi, dizim ha`m semya boyinsha ta`rbiyalaw waqtinda isletiledi. Getorogen saralaw ju`da` ko`p isletiledi ha`m tu`rli jo`nelistegi joqari o`nim beriwshi eshkilerdi jaratiwg`a qaratilg`an bolip tiykarg`i maqseti az o`nim beriwshi ana eshkilerdi joqari o`nim beriwshi tekeler menen juplastiriw. Saralaw jumislari jeke yaki topar boyinshada alip bariladi. **Jeke** jag`dayda ha`r bir eshki o`z aldina u`yrenilip shig`ilip bir biri menen juplastiriladi. **Topar** boyinsha saralaw bolsa barliq ko`rsetkishleri bir-birine uqsaslig`i bolg`ani ushin anna eshkiler bir tan`lang`an teke menen juplastiriladi.

Eshkilerdin` nasilin jaqsilaw ha`m kelesi waqitlari paydalaniw ushin a`melge asirilatu`g`in tiykarg`i jumislardin` biri bul olardin` na`sillik bahalilig`i ha`m sipatin aniqlaw yamasa bonitirovka jumislarin a`melge asiriw.

Bonitirovka eshkishilikte kelip shig`iwi, ekstereri, konstitutsiyas o`nimdarlig`i a`wladlardin` sipati ha`m na`sildin` o`tkiziliwi siyaqli ko`rsetkishleri boyinsha a`melge asiriladi ha`m za`ru`r axmiyetke iye. Bul ta`dbirdin` alip bariliwinda eshkilerdin` tu`rli topralarg`a yamasa klasslarga` ajratiliw imkani jaratiladi. En` jaqsi ko`rsetkishlerge iye bolg`an haywanlar «Elita» klasina kiritiledi, bunnan tisqari birinshi, ekinshei ha`m u`shinshi bonitirovka klaslari bar. Ha`r bir eshki bonitirovka o`tkiziletug`in waqtinda arnawli islep shig`ilg`an standart talabina salistirilip toplag`an balina qarap ma`lim klasslarga` ajratiladi. Bunday jumislar eshkilerdin` jo`nelisine qarap alip bariladi.(tiykarg`i o`nimi inabatqa alinadi).

Bul ko`rsetkishler boyinsha eshkiler tiykarinan to`mendegi klasslarga` bo`linedi; Elita; 1 klass; 2 klass; 3 ha`m 4 klass.

Eshkishilikte na`silshilik jumislarinin` esap kitabinin` alip bariwda to`mendegi arnawli hujjetler isletiledi; teke ha`m ana eshkilerdin` jeke (individual) kartochkasi, jas iliqlardi ta`rbiya qiliw jurnali, ilaqlardin` tuwiwin esapqa aliw, bonitirovka ha`m qirqim (tu`bit, taraw) o`tkiziw ja`nede qashiriw ha`m tuwdiriw jurnallari da isletiledi.

Bonitirovka o`tkiziw ju`da` za`ru`r ta`dbir bolg`ani ushin barliq eshkishilik xojaliqlarinda alip bariladi ha`m onin` na`tiyjesine tiykarlanip zatli (porodali) haywanlar sanin ha`mde o`nim aliwdi ko`beyttiriw mumkin.

Shag`ilistiriw tu`rleri eshkishilikte tiykarinan to`mendegi usillardan paydalanadi.

1.Qan sin`diriw usili

2.Qan quyiw

3.Almaslap shag`ilistiriw

4.Sanaat tiykarinda shag`ilistiriw.

Gibridlew (metizatsiya) usili eshkishilikte qollanilmaydi. Eshkishilikte bonitirovkalawda ko`binese tovro usilinan paydalaniladi. Qulaqtin` ushi ta`repi kesip alinsa elita, astin`g`i ta`repi 1 ma`rte kesilse I klass, 2 ma`rte kesilse II klass, 3 ma`rte kesilse III klass.

Eshkiler zoologiyaliq sistematikasi boyinsha qoylarg`a jaqin ha`m barm`a biologiyaliq qa`siyetleri menen olarg`a uqsas boladi. Olarg`a tiri awirlig`i, tis du`zilisi, jinsiy tsikl, buwazliq waqti, teri ha`m ju`n du`zilisi, morfologiyasi ha`mde basqa belgileri menen usasliqqa iye. Eshkilerdin` qoylardan o`zgesheligi olardin` awqat sin`iriw sistemasi ju`da` ku`shli rawajlang`an. Sonin` ushin eshkiler ko`p aziqlanadi. Eshkilerdin` ishegi onin` gewdesine salstirg`anda **27** ret uzin boladi.

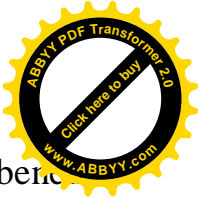
Eshkiler biologiyaliq qa`siyetlerinin` biri qoylar paydalana almaytug`in tawli rayonlardag`i jaylawlardan ken` paydalanadi ha`m tog`ay terekleri japraqdari eshkiler ushin aziq esaplanadi. Eshkiler ju`ni-nin` 75-90% xojaliqta paydalanawi 7-10 jil bolip esaplanadi.

3.3. Eshkilerdin` aziqliq zatlari ha`m olardi aziqlandiriw

Eshki o`siriw bul arzan go`sh, su`t, ju`n, tu`bit tayarlawdin` ken` bulag`i bolip esaplanadi. Bular respublikamizdin` ushi - qiyiri joq yarim sho`listanliqlarda, Qizil qum sahralarinda, tog`ayli, tawli ha`m jaylawlarda o`z ayag`inan ju`rip tirishilik etetug`in ta`biyattin` qolaysiz jag`daylarına to`tepki berip, og`an beyimlesip, ayirim keselliklerdi de qabil etpeytug`in, shidamli ha`m doxodli haywanlardan esaplanadi.. Bulardan o`ndiretug`in bahali o`nimler basqa awil xojaliq mallaridan o`ndiriletug`in o`nimlerge qarag`anda anag`urlim arzag`a tu`sedi.

Eshkiler jil ma`wsiminin` barliq waqtında da jaylawlarda ju`rip, o`z ayag`inan, o`z azig`in tawip jew uqibina iye. Olarg`a az qarji jumsalip ko`p o`nim alinadi. Olar basqa awil xojaliq mallarına uqsap ot-jem zapasin toplawdi talap etpeydi.

Respublikamizdin` territoriyasinin` Arqa-Batis ken` maydandı iyelep atirg`an U`stirt dalasi, Shig`isi Qizil qum sahrasi, batisi Qaraqum menen shegeralanip, bul jerler eshkishilik ushin en` bir qolayli jaylawlar bolip esaplanadi. A`sirese son`g`i jillari respublikamizdin` jer maydanında Aral ten`izinin` qurg`ap qalg`an jerleri de qosilip, eshkishilik ushin qolayli jaylawlardin` ko`lemi ken`eymekte. Buring`i qamisliq pishenlikler, A`miwdarya suwinin` kemtarlig`inan qurg`ap olardin` orni

jantaq, sora, boyanliqlar, jin`g`il seksewilliklerge aylanbaqta. Bir so`z berib aytqanda respublikamizdin` qurg`aqshiliqqa beyimlesken jaylawlarinda eshkilerdin` jewine jaramli o`setug`in sho`plerdin` sani ko`beymekte. Bunday jerlerdin` ko`lemi Respublikamiz boyinsha barliq jer maydanin` 70-80% tin quraydi. Sonida aytip o`tiw kerek eshkiler, qoylardin` ha`m basqa da awil-xojaliq mallarinin` boyi jetip jey almaytug`in putalarg`a o`rmelep jey aladi. Biyik tawlarg`a, jiralarg`a ha`m teren` saylardag`i sho`lerdi de alip jey aladi. Basqa mallardin` jewine jaramsiz, tikenli, qatti, ashshi kermek sho`plerdi de eshkiler jey beredi. Uliwma alg`anda eshkiler ju`da` ha`reketshil bolip ju`da` alis jaylawlarda, sahralarda da o`zlerine ot tawip jey aladi.

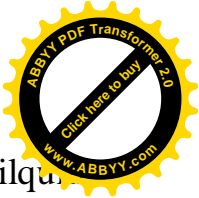
Eshkilerdin` usunday qasiyetlerin, paydali jaqlarin esapqa alip ha`m ko`pshilik paydalaniwsiz jatirg`an dala jaylawlardan ha`m ondag`i ot-sho`plerden paydalanip olardi Adam ushin paydali o`nimlerge aylandiriw ushin respublikamizda jaqin jillarda eshkilerdin` bas sani so`zsiz 200 min`g`a jetkeriw mu`mkinshilikler bar.

Respublikamizdin` uliwma suwg`arilip egiletug`in jerleri 353,2 min` gektardan aslamiraq bolip, ol 8,2% ti qurasa, al ta`biyy pishenlikler menen jaylawlar 91,8 % yamasa 4 mln gektar jerdi iyeleydi.

Respublikamizdin` ken` ko`lemdegi jaylawlarga iye ekenligi usi ko`rsetkishlerden ko`rinip tur.

Arqa batis ta`repi 5 mln gektardan yamasa Qizilqum jaylawlari menen shegeralang`an. Bul jaylawlarda ilimpazlardin` mag`liwmatlari boyinsha 800 ge jaqin jabayi o`simlik tu`rlerinin` o`setug`inlig`i ha`m olardin` 80-90% ti eshkiler ushin bahali aziq bolatug`inin aniqlag`an.

Uliwma alg`anda Qizil qum,U`stirt jaylawlari usag`an ken` ko`lemli ta`biyy jaylawlardi o`nimli paydalaniwdi uliwma xaliqliq is dep tu`sinip oni ma`mleketlik a`hmiyetke iye ha`m elimizdin` tawsilmas baylig`i sipatinda paydalaniwimiz tiyis. Biz usunday u`lken a`hmiyetke iye ha`m keleshegi zor jaylawlardan toliq paydalana almay atirmiz.

J.Saparniyazov ha`m J.Saliev o`zinin` miynetinde (1985-j) Qizilqum jaylawlarinin` o`zinde bir jilliq ot sho`p zapasi 25,9 mln. tsentnerge jetetug`in ha`m olardin` zapasinin` jil sayin artip baratirg`anin jazadi.

Qizilqum jaylawlari tiykarinan alg`anda putalar, yarim putalar, ko`p jilliq ha`m bir jilliq aralasip o`setug`in o`simlikler tu`rlerinen turadi. Mine usi o`simlik tu`rlerinin` ko`pshiligi eshkilerge jug`imli ot-sho`p bolip esaplanadi.

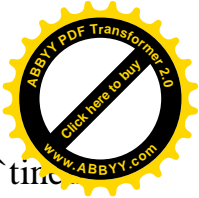
Jaylawlarda eshkiler ushin seksewiller, ju`zginler, qoyan su`yekler, cherkez, boyalish, al tegislerde- juwsan kewerik, byurgin, ko`p jilliq ha`m bir jilliq ot-sho`plikler, al oypatliq jerlerde biydayiq, selew, shlak, qum, pasheg, jantaq ha`m t.b. o`simlik tu`rleri ushiraydi.

Efemer ha`m efemereoid o`simliklerden- arpag`an, ebelek, juwa, g`az piyazi, qon`ir bas sho`pleri ha`m t.b. o`sip bulardin` ha`mmesi de eshkiler ushin bahali ot sho`pler bolip esaplanadi.

Ba`ha`rdegi ha`m gu`zdegi jawin - shashinlardan efemereoidlardin` sani ko`beyip, eshkiler erte ba`ha`rde ha`m gu`zde eki ret ko`klep, semiredi.

Eshkilerde basqa awil xojaliq mallarina uqsap aziqliq zati iretinde ko`binese o`simliklerden, olardin` jampirag`i, paqali, tamiri, da`nleri menen awqatlanadi. Bir sutkada ereseq jastag`i eshkiler 6-7 kg, teke ha`m serkeleri 7-8 kg, tuwshalari 6 ayliq jasinda 2-4 kg, tekeleri 4-5 kg sho`p talap etedi. Eshkilerdi jaylawlarg`a planli tu`rde jayiw kerek ha`m jaylawlar belgili ma`wsimde o`zgeritilip turiliwi kerek. Eshkiler ha`r ku`ni bir jerge jayila berse ol jerlerdegi aziqliq sho`pler azayip joq bolip ketiwi itimal.

Eshkiler erte ba`ha`rden gu`z aylarina deyin alis jaylawlarda bag`iladi da, al qista awil arasinda bosag`an sali, paxta atizlarinda ha`m t.b. jerlerde jayiladi. Jaylawlari joq yamasa ta`biyiy sho`pleri az rayonlarda ayirim hawa rayi qolaysiz kelgen jillari, eshkilerdi semirtiw ushin bag`ilg`an jag`daylarda eshkilerge qoldan iri ot-sho`pler aziqliq ushin beriledi. A`sirese eshkilerge qis aylarinda sobiqli o`simliklerdin` sabanlari, g`umshalaw da`wirinde jiylang`anlari jug`imli otlardan esaplanadi. Qis ayi ushin jantaq oti boyan sho`pleri de eshkiler ushin en` sin`imli otlardan esaplanadi. Qis aylarinda zapas ot-sho`p iretinde juwsan sho`bi-de (polin)

jiynaladi. Juwsan sho`bi, qista sawin eshkilerge berilmeydi. Sebebi onin` su`tin` juwsannin` iyisi shig`ip, su`ttin` da`min buzadi. Qis aylarinda eshkilerge jon`ishqa, terektin` shaqalari ha`r tu`rli sho`plerden tayarlang`an sho`p unlari, senaj ha`m basqa mallarg`a uqsap olarg`a silosta beriledi. Silos ha`r ku`ngi ratsionnin` 50% tin` quraydi. Ayirim waqitlari ma`kkeden islengen silosti da beriwge boladi. Eresek jastag`i eshkilerge 3 kg g`a deyin, al 6-12 ayliq, tuwshalarg`a 1 kg g`a deyin silos beriledi. Soni da aytip o`tiw kerek, eshkilerge siloslardin` en` sapalisi beriliwi tiyis. Aship ketken silos eshkilerdin` ishin buzadi.

Eshkilerge aziqliq zat iretinde qant la`blebisi, geshir, qawin- g`arbizlarda maydalang`an tu`rinde beriledi. Bulardan basqa da eshki ha`m serkelerde tez semirtiw ushin olarg`a kombikorma da beriledi. Bular tuqimliq tekelerge sutkasina 1,2 kg nan, eresek eshkilerge 0,3-0,5 kg nan, ilaqlarg`a 0,2--0,3 kg esabinan gu`njara beriledi.

Son`g`i jillari eshkilerge aziqliq zat iretinde arnawli agregatlarda tayarlang`an tu`yirtpeklengen (granulirovanniy) aziqliq zat beriledi.

Eshki ha`m ilaqlarg`a joqaridag`i azikliq zatlardan basqa tiri organizmlerden tayarlang`an (jivotniy korm) aziqliq zatlari da beriledi. Misali, su`t, qaymag`i aling`an su`t, tawiq ma`yegi, qan uni, baliq uni, su`yek unlari da beriledi.

Eshki ta`biyy ot-sho`p ha`m jemlerdin` sostavinda az ushiraytug`in, eshki organizmi ushin za`ru`rli mineral zatlar menen de aziqlandiriladi. Olardan kaltsiy, fosfor ha`m tag`i basqalar. Bul mineral zatlar eshkilerdin` normal tirishilik etiw ushin olardan ko`p o`nimdarli to`l aliw ushin en` kerekli aziq zatlari bolip esaplanadi. Olardin` aziqliq zatlarinin` sostavinda kaltsiy ha`m fosforlar jetispese buwaz eshkiler ish taslaydi yamasa ilaqlari na`renjan bolip tuwiladi. Orta Aziyada o`setug`in o`simliklerdin` sostavinda yod elementi az bolg`anliqtan eshkilerdin` arasinda alqim asti bezinin` isinip, awiriwi ha`m **bazedova** keselligi ko`p ushiraydi. Sol ushin da bunday keselliklerdin` aldin aliw ushin muzinets duzin paydalaniw kerek.

Eshkilerdin` aziqliq zatlarinin` sostavina proteyinlerdi ko`beytiw maqsetine karbamid (jasandi mohevina) qosiladi. A`sirese bul birikpe siloslardin` sostavina qosiladi. Eshkiler ku`nine eki ma`rte taza suw menen suwg`ariladi.

3.4 Ekonomikaliq na`tiyjeliligi

Ha`r qanday ta`jiriybe juwmag`i ekonomikaliq ko`rsetkishler menen bahalanadi. Bul ko`rsetkishler boyinsha ha`r-qiyli ta`jiriybe toparlarinin` ekonomikaliq na`tiyjesin to`mendegi kesteden ko`riwge boladi.

keste-8

Ekonomikaliq na`tiyjeliligi

№	Ko`rsetkishler	Eshkiler jasi	
		Tan`lang`an ha`m saralang`an 6-7 ayliq erkeq ilaqlar	Tan`lanbag`an ha`m saralanbag`an 6-7 jasar eshkiler
1	Semirtiw da`wirindegi (120-kun) absolyut o`sim, kg.	16,0	14,2
2	Go`sh shig`imi, kg	9,6	8,5
3	1 kg go`sh baxasi, sum	14000,0	14000,0
4	Satilg`an go`shten tu`sken ja`mi qa`rejet, sum	134400,0	119000,0
5	Semirtiwge ketken qa`rejet, sum	114000,0	114000,0
6	Rentabellik da`rejesi, %	117,9	104,4

Bul kestede ha`r – qiyli ta`jiriybe toparlarinin` ekonomikaliq na`tiyjesin analizlegenimizde tan`lang`an ha`m saralang`an 6-7 ayliq erkeq ilaqlar rentabellik da`rejesi 117,9% bolg`an bolsa, tan`lanbag`an ha`m saralanbag`an 6-7 jasar eshkiler rentabellik da`rejesi 104,4% bolg`anin ko`riw mumkin.

3.5. Juvmaqlaw ha`m usinislar

Pitkeriw qa`niygelik jumisin orinlay otirip, aling`an na`tiyjelerdi analizlep to`mendegi juvmaq ha`m usinisqa keldik.

1. Tan`lang`an ha`m saralang`an 6-7 ayliq erkek ilaqlar ha`m tan`lanbag`an ha`m saralanbag`an 6-7 jasar eshkiler absolyut o`sim ha`m kunlik o`simi ko`rsetilgen bolip, bunda tan`lang`an ha`m saralang`an 6-7 ayliq erkek ilaqlar dan 16,0 kg. tiri salmaq aling`an bolsa, tan`lanbag`an ha`m saralanbag`an 6-7 ayliq erkek ilaqlar 14,2 kg. tiri salmaq aling`an. Kunlik o`sim bolsa sog`an sa`ykes 133,0 gramm ha`m 118,3 gramm bolg`an.
2. Jantaqli jaylawlarda danlew fazasinda belgili da`rejede kontsentrat aziq bolip esaplanadi. Sonin` ushin semiriwshen`ligine unamli ta`sir ko`rsetedi.
3. Xa`r – qiyli ta`jiriybe toparlarinin` ekonomikalik na`tiyjesin analizlegenimizde tan`lang`an ha`m saralang`an 6-7 ayliq erkek ilaqlar rentabellik da`rejesi **117,9 %** bolg`an bolsa, tan`lanbag`an ha`m saralanbag`an 6-7 jasar eshkiler rentabellik da`rejesi **104,4 %** bolg`anin ko`riw mumkin.

Usinis

Jergilikli eshkilerdi go`sh ushin semirtiw ushin tan`lang`an ha`m saralang`an 6-7 ayliq ilaqlardi 120 kun jantaqli jaylaw sharayatinda semirtiwdi usinis etemiz.

IV.bab.

4.0. Insan xizmeti qa`wipsizligi

4.1. Insan qa`wipsizligin saqlawdag`i uliwma qag`iydalar

Miynekeshlerdin` densawlig`in qorg`aw, qa`wipsiz jumis sharayatlarin jaratip beriw, ka`siplik keselliklerdi ha`m o`ndirislik jaraqatlardi joq etiw O`zbekistan Respublikasi hu`kimetinin` tiykarg`i g`amxorliqlarinan biri bolip esaplanadi.

Miynek nizamlari kodeksinde hayallar miyneti, jaslar miyneti, kollektivlik sha`rtname, jumis waqti, jumis haqi, miynetti qorg`aw tarawinda qadag`alaw ha`mde basqada ma`seleler sho`lkemlestirilgen. Sol ma`seleler a`meldegi miynet haqqindag`i nizamlar jobasinda engizilgen.

Ka`rxana ha`mde mekeme basliqlari ha`mmege den-sawliq ha`m qa`wipsiz miynet sharayatlarin jaratiw, hawa ortalig`inin` shan`laniw ha`m gazlaniw, shawqim, ton`iw, nurlaniw ha`m miynettin` basqada ziyarli ta`replerin kemeytiw ha`mde joq etiw ushin islep shig`ariw ortalig`larin avtomatlastiriw ha`m mexanizatsiyalastiriwdi ornatiw ju`klengen.

Mashina ha`m mexanizmler proektleri qa`wipsizlik texnikasi ha`m islep shig`ariw sanitariyasi talaplarina juwap beriwi kerek. Qandayda bir jan`a mashina yaki mexanizm miynetti qorg`aw talaplarina juwap bermese, o`ndiriske engizilmeydi, bug`an miynet nizaminda ayriqsha a`hmiyet berilgen.

Ka`rxana basqarmasi miynetti qorg`aw ilajlarin rejelestiriw, materialliq jaqtan ta`miyinlewi sha`rt. O`z waqtinda jumisshilar ha`m xizmetkerlerdi buyriqlar menen tanistiriwi ha`m olardi islep shig`ariw sanitariyasi qag`iydalarina boysiniwin ta`miyinlewi kerek.

Miynek haqqindag`i nizamlar jiyng`inda jan`a texnologiyaliq a`sbaplardi, mashina-u`skenelerdi ta`minlewde ha`m ka`rxanalardi qayta tiklewde miynetti qorg`aw talaplarinin` orinlaniwina ayriqsha itibar beriledi.

Miynek talaplarina juwap bermeytug`in ka`rxanalardi jumisqa tu`siriwge ruxsat berilmeydi. Salamat ha`m qa`wipsiz jumis sharayatlari jaratilmag`an tsex,

bo`lim, yaki ka`rxananin` jumisqa tu`siriliwi qadag`an etiledi. Jan`a ha`m qay` du`zilgen islep shig`ariw ob`ektlerinde paydalaniwg`a tapsiriw, ma`mleketlik sanitariya ha`mde texnikaliq baqlaw ha`m ka`rxananin` ka`siplik awqam komiteti ta`repinen ruxsat berilmegenge shekem ruxsat etilmeydi. Miynetti qorg`aw nizaminda to`mendegiler ko`rsetilgen.

- ka`rxanalarda miynetti qorg`awdi payda etiw qag`iydalari, oni rejelestiriw ha`m qarji menen ta`miyinlew.

- qa`wipsizlik texnikasi ha`m o`ndiris sanitariyasi qag`iydalari, sonin` menen birge ka`siplik kesellikler ha`m o`ndirislik jaraqatlarinan saqlaniw jeke zatlari, ziyarli jumis sharayatlari ushin jarima to`lew.

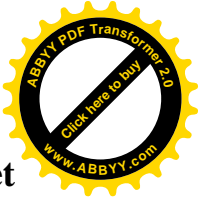
- hayallardin`, jaslardin` ha`m miynet imkaniyatlarini sheklengenlerdin` miynetin qorg`aw qag`iyda ha`m normativleri.

.- miynetti qorg`aw tarawinda ma`mleketlik ha`m ja`miyetlik qadag`alaw sho`lkemlerinin` xizmetin ta`rtipke saliwshi qag`iydalar.

- miynetti qorg`aw nizamlari buzilg`anda qollanilatug`in juwapkershilik.

Ha`r jili ka`rxana, basqarmasi menen kollektiv arasinda miynet sharayatin jaqsilaw jumis haqi, dem aliw waqti ha`m basqada huqiq ma`seleleri haqqinda sha`rtname du`ziledi.

Kollektiv sha`rtnamesinin` orinlaniwin ka`rxana ka`sip awqami komiteti adminstratsiya menen birge 1-jilda 2-3 ma`rte tekserip turadi. Tekseriw na`tiyjeleri jumisshi ha`m xizmetkerlerdin` uliwma ma`jilisinde qaraladi. 1993-jili O`zbekstan Respublikasinda miynetti qorg`aw haqqinda nizam qabil etildi. Onda O`zbekstan puqaralari ha`m shet ellik puqaralarda miynet iskerligi protsessinde o`mirin ha`m den-sawlig`in qorg`aw huqiqina iye, delingen. Onda insan o`miri ha`m den-sawlig`i o`ndiris na`tiyjelerinen joqari qoyiladi. Miynetti qorg`aw talaplarina juwap bermeytug`in qanday da bir joybar, jan`a yaki remontlang`an ka`rxana tsex, mashina, u`skene jumisqa tu`siriwge ruxsat etilmeydi. Islewshilerdin` o`mirine qa`wip tuwdiratug`in obektler toqtatip qoyiladi.

4.2. Eshkilerdi aziqlandiriw ha`m ju`n qirqiw jumislarindag`i miynet qa`wipsizlikleri

Eshkishilik padalarında tiykarinan miynetti qorg`aw isleri ju`n qirqim da`wirinde elektr energiyasınan saqlaniw tiyis. Jasalma uriqlandiriw ushin kerekli u`skeneler, terini kayta islew aspablari elektr energiyasınan quwat alip isleydi. Sonliqtan miynet qa`wipsizligi elektr energiyasınan saqlaniw sharalari to`mendegishe.

Eshkishilik padalarında elektr energiyasınan ken` ko`lemde paydalaniwda jolg`a qoyilg`anlig`i sebepli elektr tog`i ta`sirinde orin aliwi mu`mkin bolg`an baxitsiz waqiya ha`m olardan saqlaniw a`hmiyetli ma`seleler qatarina kirip barmaqta. Elektr tog`inin` en` qa`wipli ta`siri sonnan ibarat, bul qa`wipti aldiniaraq seziw, imkaniyati joq. Sonin` ushında elektr tog`i qa`wpine qarsi sho`lkemlestiriw ilajlarin belgilew, tosiq u`skeneleri menen ta`miynlew jeke ha`m ja`miyet qa`wipsizlik dizimlerin ornatiw ju`da` a`hmiyetli. Uliwma elektr tog`i ta`siri tek bir g`ana biologiyaliq ta`sir menen sheklenip g`ana qalmastan, ba`lki elektr jayi ta`siri magnit maydani ta`siri ha`m statik elektr ta`sirlerine bo`linedi, oladi biliw ha`r bir adam ushin kerek ha`m za`ru`rli mag`liwmatlar qatarina kiredi.

Eshkishilik padalarında iri-ot sho`pti maydalawda mexanizmlerden ha`m elektr tog`inan saqlaniw.

Elektr tog`inan adam organizmi termik, elektrolitik ha`m biologiyaliq ta`sir menen sheklenip qalmastan, ba`lkim ayirim organlardin` ku`yiwi qan tamirlari, nerv ha`m kletkalarin` qiziwi menen, ayirim jag`dayda o`mirge qa`wip tuwadi.

Elektrolitik ta`siri bolsa qan yamasa kletkalar sostavindag`i duzlardin` bo`liniwi na`tiyjesinde qannin` fizikalik, ximiyaliq qa`siyetlerinin` o`zgeriwine alip keletug`in ha`reket esaplanadi. Bunda elektr tog`i orayliq nerv sistemasi ha`m ju`rek qan tamir sistemasin kesip o`tpesten, denenin` ayirim bir-bo`limlerine g`ana ta`sir etedi.(Yuldashev, 1988 yil).

Elektr tog`inin` biologiyaliq ta`siri bul tiri organizm ushin ta`n bolg`an qa`siyet esaplanadi. Bul ta`sir na`tiyjesinde muskullardin` keskin qisqariwi na`tiyjesinde, insan organizmindegi bioelektrik protsessler buziladi.

Sirtqi ortaliqtan joqari ku`shleniwdegi elektr tog`i yag`niy insa
organizmindegi biotoklar rejimi buziladi, na`tiyjede insan organizmin toq uriw
yag`niy basqariwsiz qalg`an organizmde o`mir ha`reketinin` ayirim bir
funktsiyalari orinlanbay qaladi.

Elektr tog`inan jaraqatlaniwdin` aldin aliwg`a qaratilg`an tiykarg`i ilajlar
to`mendegiler. Ku`shleniw astinda bolg`an o`tkizgishlerdi qol jetpeytug`in etip
jaylastiriw, elektr tarmaqlarin ayirip jaylastiriw, elektr qurilmalari korpusinda eletr
tog`inin` payda boliwina qarsi ila`jlardi belgilew bolip esaplandi.

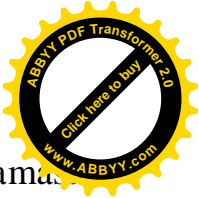
- a) Kem ku`shleniwge iye bolg`an elektr tarmag`inan paydalaniw
- b) Eki bo`limli qorg`aw qabiqlar menen ta`miynlew
- v) Potentsiallardi ten`lestiriw
- g) Jerge ulap qorg`aw
- d) Nol simina ulap qoyiw
- e) Qorg`awdi o`shiriw qurilmalari
- j. Arnawli elektr qorg`awdin` dizimlerineng paydalaniw.
- z. Elektr qurilmalaring qa`wipsiz isletiwdi sho`lkemlestiriw.

Elektr tarmaqlarin bo`lek jaylastiriw degende elektr tarmaqlarin o`z-ara
transformator ja`rdeminde tarmaqqa bo`lip jiberiw tu`siniledi. Bunin` na`tiyjesinde
ajiratilg`an tarmaqlar u`lken qorg`aw izolyatsiyasi qarsilig`ina iye boladi, sonin`
ushin o`tkizgishlerdin` jerge qarag`anda siyimlilik`i kishkene boliwi qa`wipsizlikti
ta`miyinlewde u`lken rol oynaydi.

Eshkishilik padalarinda ot-sho`pti maydalawshi u`skenelerdi o`z waqtinda
ko`zden keshiriw, tiyisli remont jumislarin islew, ha`mde profilaktikaliq jumislardi
alip bariw miynet qa`wipsizliginin` tiykarg`i talaplarina kiredi.

Jumisshi jumisqa kirisiwden burin birneshe sawallarg`a juwap aliwi kerek.
Ma`selen, og`an qanday jumis sharayati tuwdiriladi, qanday jen`illikler beriledi,
miynetti qorg`aw qay tu`rde a`melge asiriladi h.t.b.

Bul ma`selelerdin` barlig`i ja`ma`a`t sha`rtnamasinda o`z sa`wleleniwin
tapqan. Bul sha`rtnama menen baylanisli usinilar aldin miynet ja`ma`a`ti menen
ka`siplik awqamlar komitetinin` birlesken ken`esinde ka`rxana ha`kimshiliginin`

qatnasiwinda dodalanadi. Usinlar, qosimshalar inabatqa aling`annan yama qayta ko`rip shig`ilg`annan son` ja`ma`a`t sha`rtnamasi ka`rxananin` miynet ja`ma`a`tinin` uliwma jiynalisina dodalawg`a kirgiziledi ha`m qabillaw ushin usiniladi.

Miynet kodeksinin` (MK) 29-statyasina muwapiq ja`ma`a`t sha`rtnamasi ka`rxanalarda jumis beriwshi menen xizmetker arasindag`i miynet, sotsialliq-ekonomikaliq ha`m ka`sipke tiyisli qatnaslardi ta`rtipke saliwshi huqiqiy hu`jjet bolip tabiladi.

Ja`ma`a`t sha`rtnamasi ta`replerdin` kelisiwi menen jan`aliqlardi, miynet qatnaslarindag`i o`zgerislerdi esapqa ala otirip qayta qarap shig`iliwi mu`mkin.

Ja`ma`a`t sha`rtnamasi ta`repler qol qoyg`an ku`nnen yamasa sha`rtnamada ko`rsetilgen mu`ddetten baslap ku`shke kiredi.

Miynet nizamlarinda ka`rxana basshilarinin` ja`ma`a`t sha`rtnamasina bag`inip is tutiwi aytilg`an. Eger olar nizamg`a qayshi is tutsa nizamlarda ko`zde tutilg`an ta`rtipte juwapkershilikke tartiladi.

Jumisqa qabil etiwde eki ta`repleme sha`rtnama du`ziledi, bul qatnas miynet sha`rtnamasi tu`sinigin bildiredi. Miynet sha`rtnamasi erkinlik negizinde du`zilip, bir ta`rep - jumis beriwshi o`zine jumisshini tan`laydi, ekinshi ta`rep - jumisshi bolsa o`zine jag`atug`in jumisti o`zinin` qa`lewine tiykarlanip tan`laydi.

Miynet kodeksinin` 72-statyasina muwapiq miynet sha`rtnamasi xizmetkerler menen jumis beriwshiler arasinda du`zilgen pitim bolip, bul pitim boyinsha xizmetkerler belgili bir qa`nigelikke, mamanliqqa yamasa lawazimg`a tiyisli jumisti ishki miynet ta`rtibine boysing`an jag`dayda atqariwdi o`z moynina aladi, al jumis beriwshiler miynet nizamlarina tiykarlanip ja`ma`a`t sha`rtnamasinda ha`m ta`replerdin` o`z-ara pitiminde ko`zde tutilg`an is-haqini xizmetkerlerge to`lep turiw ha`m miynet sharayatin ta`miynlep beriw minnetlemesin o`z moynina aladi.

Miynet sha`rtnamasi eki sha`rtke tiykarlanip du`ziledi, za`ru`rlik ha`m qosimsha sha`rtler. Za`ru`rlik sha`rtler ta`replerdin` kelisiwi menen belgilenedi. Qosimsha sha`rtler ka`rxananin` imkaniyatina qaray ha`rqiyli boliwi mu`mkin.

Za`ru`rlik sha`rtlerdin` qatarina jumisqa kiriw haqqindag`i kelisim jum` orni, is haqi, jumistin` tu`ri, ka`sibi, jumisqa kiriw waqti h.t.b. kiredi.

Miyнет sha`rtnamasi jazba tu`rde du`ziledi.

Miyнет kodeksinin` 75-statyasina muwapiq miynet sha`rtnamasi to`mendegi mu`ddetlerde du`ziledi.

1. Belgisiz mu`ddetke.
2. Bes jildan artiq bolmag`an belgili mu`ddetke.
3. Belgili jumisti orinlaw mu`ddeti ko`zde tutilg`an jag`dayda.

Belgisiz mu`ddetke jumisqa kirgen xizmetker ka`rxanada qa`legen waqitqa shekem jumis islewi mu`mkin. Ta`replerdin` kelisiwinde bul ko`rsetiledi ha`m arzada meni usi ka`rxanag`a jumisqa qabil etiwizdi soranaman dep jazsa, ka`rxana basshisi o`zinin` buyrig`inda mu`ddetti ko`rsetpeydi.

Bes jildan artiq bolmag`an belgili mu`ddetke jumisqa qabil etilgen xizmetkerdi ka`rxana basshisi (yamasa xizmetker) mu`ddet kelgende jumis isletiwdi (islewdi), qa`lemese bir-birin eskertedi.

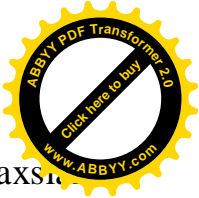
Belgili jumisti orinlaw mu`ddetine ma`selen, kapital remont islew, jobalastirilg`an ilimiy jumislardi orinlaw h.t.b. kiredi.

Jumisqa qabillawdi tiykarsiz biykarlaw qadag`an etiledi. Jumisqa qabil etiwde jinisi, rasasi, milleti, tili, sotsialliq kelip shig`iwi, mu`lklik jag`dayi, dinge bolg`an qatnasi, isenimi ha`m ja`ma`a`t birlespelerine tiyisliligi, sonday aq xizmetkerlerdin` isshen`lik qa`biletine baylanisi joq bolg`an basqa jaqlarina qaray, qay bir bag`darda bolmasin, olardin` huqiqlarin tikkeley yamasa tikkeley emes ra`wishte sheklewge, jen`illikler beriliwge jol qoyilmaydi.

Jumisqa qabil etiw ka`rxana ha`kimshiliginin` buyrig`i menen ra`smiy-lestiriledi.

Ka`rxanada bes ku`nnen artiq islep atirg`an barliq xizmetkerlerge miynet da`ptershesi du`ziledi.

Jumisqa qabil etilip atirg`anda jumis aliwshi to`mendegi hu`jjetlerdi ko`rsetiwi sha`rt,

a) pasport yamasa onin` ornin basatug`in hu`jjet (16 jasqa shekemgi shaxsni tuwilg`anlig`i haqqindag`i gu`walig`in).

b) miynet da`ptershesin, eger jumisqa birinshi ma`rtebe kirip atirg`an bolsa turaqli jasap turg`an jerinen mag`liwmatnama.

v) miynet sha`rtnamasinda arnawli qa`nigelik, ka`sip penen islew ko`rsetilgen bolsa, arnawli bilimi haqqindag`i hu`jjetide talap etiledi.

Ma`selen, oqitiwshi arnawli diplomini, transport quralin aydawshi arnawli hu`jjetin` ko`rsetiwi lazim. Insanlardin` den sawlig`i menen baylanisli jumisqa kiriwshilerden bul hu`jjetlerden tisqari den sawlig`i tuwrali hu`jjeti de talap etiledi (shipakerler, mektepke shekemgi ta`rbiya tarawinda isleytug`inlar, mektep oqitiwshilari, aziq-awqat tarawlarindag`ilar usilardin` qatarina kiredi).

g) a`skeriy miynet ha`m shaqiriwshilar a`skeriy biletlerin, shaqiriliw gu`waliqlarin beriwleri kerek.

Jumisqa qabil etiliwde sinaw mu`ddeti belgileniwi mu`mkin. Bul haqqinda ta`repler kelisiwi kerek. Sinaw mu`ddeti u`sh aydan aspawi lazim.

Ayirim xizmetkerler ushin sinaw mu`ddeti belgilenbeydi. Olar din` qatarina ju`kli hayallar, u`sh jasqa tolmag`an balasi bar hayallar, ka`rxana ushin belgilengen kvota esabinan jumisqa jiberilgen shaxslar, sonday-aq alti ay mu`ddetke jumisqa qabil etilgen shaxslar kiredi.

Miynet nizamlarina muwapiq ka`rxana basshisi xizmetkerleri basqa jumisqa ko`shiriwi mu`mkin. Basqa jumisqa ko`shiriw eki usil menen a`melge asiriladi.

1. Turaqli tu`rdegi.

2. Waqitsha basqa jumisqqa ko`shiriw.

O`zbekstan Respublikasi MK nin` 94-statyasina muwapiq xizmetkerdi turaqli ra`wishte basqa jumisqa o`tkeriw ushin onin` razilig`i kerek. Basshi ol xizmetkerdi sol ka`rxananin` o`zinde turaqli basqa jumisqa o`tkeriw, bir jerdegi basqa ka`rxanag`a turaqli basqa jumisqa o`tkeriliwi mu`mkin. Xizmetkerler basqa jumisqa o`tiwden bas tartqanda miynet shartnamasi uliwma tiykarda biykar etiledi.

O`zbekstan Respublika MK nin` 89-statyasi boyinsha o`ndiris za`ru`rligi menen jumis islewshi xizmetkerlerdin` razilig`isiz-aq miynet shartnamalarin

o`zgeritwge tek texnologiyaliq o`ndiris ha`m miynet sho`lkemlestiwde o`zgerisler bolg`an jag`daylarda g`ana jol qoyiladi.

Adminstratsiya jumis toqtap qalg`an jag`dayda xizmetkerlerdin` razilig`isiz basqa jumisqa o`tkeriw huqiqiina iye. Biraq qa`niygeli jumisqa o`tkeriw huqiqina iye. Biraq qa`niygeli jumisshini qa`niygesiz islerge o`tkeriw mu`mkin emes.

O`zbekstan Respublikasi MK nin` 98-statyasina muwapiq miynet shartnamasi to`mendegi tiykarlarda biykar o`tiliwi mu`mkin.

1. Ta`repler keliskende.
2. Ta`replerden birewinin` intasi menen.
3. Mu`ddeti tamam bolg`anda.
4. Ta`replerdin` iqtiyarina baylanisli bolmag`an jag`daylarg`a muwapiq.
5. Miynet shartnamasinda ko`zge tutilg`an tiykarlarg`a muwapiq.

O`zbekstan Respublikasi MK nin` 98-102 statyalarinda miynet shartnamasin xizmetkerdin` intasi menen, jumis beriwshinin` intasi menen biykar etiw tiykarlari ha`m usi qatnaslarg`a baylanisli qag`iydalar ko`rsetilgen.

Xizmetkerler jumistan bosatiliw haqqinda ka`siplik awqam komitetine bildirip, o`zin qorg`awdi talap etih huqiqina iye. Adminstratsiya tek arnawli ko`rsetilgen ha`kimiyat waziypalarin iyelep turg`anlar menen, tan`law boyinsha saylap qoyilatug`in waziypalari iyelep turg`anlar menen ta`rtip haqqindag`i nizamlarg`a muwapiq jumistan bosatilatug`inlar menen ka`siplik awqam komitetinin` razilig`isiz miynet shartnamasin biykarlawi mu`mkin.

Miynet shartnamasin jumis beriwshinin` intasi menen biykar etiw tiykarlarina to`mendegi jag`daylar kiredei.

1. Texnologiyaliq miynet ha`m o`ndiristi sho`lkemlestiriwdegi o`zgerisler, xizmetkerlerdin` sani qisqarg`anda yamasa ka`rxana saplastirilg`anda.
2. Xizmetkerlerdin` mamanlig`i jetkilikli bolmag`ani yamasa nawqaslig`i na`tiyjesinde bul iske ilayiq emes ekenligi aniqlang`an jag`dayda.
3. Xizmetkerler o`z miynet waziypalarin turaqli ra`wishte buzg`anda a`wele miynet waziypalarin buzg`anlig`i ushin xizmetkerdin` ta`rtipke shaqirilg`ani yamasa materialliq juwapkershilikke tartilg`an yaki ol jo`ninde miynet haqqindag`i

nizamlarda ko`zge tutilg`an ta`sir jasaw sharalari qollanilg`an ku`nnen baslap birlashilgan davomida ta`kiralri tu`rde ha`reket islewi miynet waziypalarin turaqli ra`wishte buziw esaplanadi.

4. Xizmetkerlerdin` o`z miynet waziypalarin bir ma`rte turpayi ra`wishte buzg`anda.

5. Eki jumisti qatar isleytug`in basqa adamdi jumisqa qabil etkende.

6. Mu`lik iyesinin` almasiwi sebepli ka`rxananin` basshisi menen sha`rtnamasi biykarlang`anda.

Bunnan tisqari O`zbekstan Respublikasi MK nin` 103,104,105,106-statyalarinda da ha`rqiyl jag`dayda miynet shartnamalarinin` biykarlaniw sebepleri ko`rsetilgen.

Jumistan bosatilg`anda yamasa miynet shartnamasi biykar etilgende adminstratsiya buyriq jazadi ha`m miynet da`ptershesine anaw yamasa minaw xizmetker ne sebepli jumistan bosatilg`anlig`i ko`rsetiledi. Jumistan bosatilg`an xizmetkerge O`zbekstan Respublikasi MK nin` 109-110 statyalarina muwapiq napaqa ha`m is haqi to`lenedi. Miynet da`ptershesi qolina beriledi. Miynet da`ptershesin qolina alg`an ku`nnen baslap xizmetker jumistan bosatilg`an bolip esaplanadi.

O`zbekstan Respublikasi MK nin` 112-statyasinda miynet shartnamasin nizamg`a qayshi ra`wishte biykarlaw ha`m xizmetkerdi nizamg`a qayshi ra`wishte basqa jumisqa o`tkergenligi ushin jumis beriwshinin` juwapkershiligi ko`rsetilgen.

Paydalanilg`an a`debiyatlar.

1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning ywllari va choralari.T: O'zbekiston, 2009-56.bet.
2. Hamraqulov.R.X, Qariboev.K.K. «Qishloq xo'jalik xayvonlarini oziqlantirish» Toshkent, 1999 yil.
- 3.Borisenko.E.Ya,Baranova.K.V.«Praktikum po razvedeniyu sel'sko-xozyaystvennix» Moskva, Kolos, 1984 g
4. Zokirov M.D, Yusupov S.Yu «Biologiya qarakulskiy ovtsi» Tashkent «Fan» 1992. g. 203. str.
5. Yuldashev, «Mehnatni muhafoza qilish» «Mehnat» Tashkent 1988 yil 265.b.
6. Kukenov U «Bozorni kuzlab» Jurnal O'zbekiston qishlok xo'jaligi, Toshkent. 2006. №11. 22-bet.
7. Kulikov «Obshaya Zootexniya» Moskva. Kolos.1973. 158. str
8. Madaminov. K. Qorako'lichilik istiqbollari Jurnal, zooveterinariya Tashkent. 2007 jil.42-43 bet.
9. Mamadaliev .F «Uzbekistonda echkilikning rivojlanishi». Toshkent. O'zbekiston qishlok xujaligi. 1991 yil.
10. Murtazin.B., Quldashev.O., Saloxiddinova.X jurnal s/x O'zbekistan №2 2007-jil Toshkent. 18-bet.
11. Rizaev .J. Junshunoslik. Samarkand, 1986 yil.
12. Tavriyelov.M. MCh Spetsializatsiya Karakulevodstva Tashkent. mehnat 1985. g
13. Terentev Domashnie ovtsev-va i kozovodstva Alma-ata «Kaynar» 1987 g.
14. Turganbaev R U Kachestvo produktsiy – uspex selektsiy Sbornik nauchnix trudov, Nukuskiy filial TashGAU. Karakalpakstan. 2006 jil. 49-bet
- 15.Turganbaev R U Podbor– osnova selektsiy. Sbornik nauchnix trudov. Nukuskiy filial Tash GAU.Karakalpakstan, 2006 jil. 44-bet
- 16.Turganbaev R.U Avtoreferat diss na sois uchen. stepeni kandidata s-x nauk. Tashkent 1993. 21.str
- 17.O'zbekiston Respublikasi prezidentining «Shaxsiy erdamchi, dexkon va fermer xujaliklarida chorva mollarini kupaytirishni ragbatlantirishni kuchaytirish va

chorva maxsulotlarini ishlab chikarishni kengaytirish buyicha kushimcha chorva va tadbirlar xakida» № 842 qarori 21-aprel 2008 yil.

18.Yusupov S.Yu. i dr. Rekomendatsii po upravleniyu i polzovaniyu pastbishami. Tashkent. 2007.g. materiali proekta «Sozdanie Nurata-Kizilkumskogo biosfernogo rezervata». Tashkent. 2007.g.

19.Xojibekov.S. va boshqalar Echkidan mol qiling, Jurnal O'zbekiston qishloq xo'jaligi, Toshkent №5.2004 .yil. 29-bet.

20.Eshkishilik lektsiya tekstleri, TashMAU No`kis filili 2004 jil.

21.Eroxin A. И., Sokolov V. V., Kuts G. A., Xromchenkov V. D., Zadumina V. И. Kozovodstvo — M.: , MSXA, 2001.g.

22. ru.wikipedia.org/wiki/Kozovodstvo

23. Kolosov Yu.A. i dr Osnovi kozovodstva.; ; Feniks; 2001 g.; 128 str.; 5-222...

Saytlar:

1. -www.vetplus.ru

2. -forum.vetdoctor.ru

3. - WWW.ZZ.RU

4. - WWW.AGRONEWS.RU

5. www.dapk.dp.ua/tvr/tvrz.htm

6. dic.academic.ru/dic.nsf/mas/22732/kozovodstvo

7. www.kozovodstvo.ru

Qosimshalar

